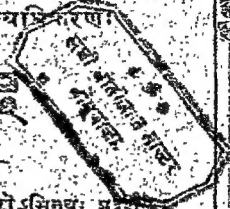

श्रीमधुसूदनप्रस्थानालायां प्रथमस्तयके द्वितीयं प्रसूतम्—

जयपुर-राजकीय-परिचितस भाप्रसूदन-महामहोपदेश-
मधुसूदन विशावाचस्पतिना प्रणीते वैदिकविज्ञान-
प्रकाशके ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे द्वादशवादान्तमके
द्वितीयवादनन्थोऽयमेकविंशत्यधिकारणः।

सदसद्वाद

यत्र प्रदृश्या विषयाः पुरातना यत्र प्रकारोऽभिनेतः प्रदी-
यत्र प्रमाणं धृतयः सयुक्तयस्तए ब्रह्मविज्ञानमिदं विशृण्वताम् ॥

वैदिकमहामहर्षिविज्ञानपर्यताप्रतिपादितातिगहन-
विज्ञानाटवीमार्गप्रवेशहेतुभूतेस्वराज्ञापत्ररूपाः,
ब्रह्मविज्ञानशास्त्रसंबन्धिना द्वादश ग्रन्थाः—

- १-विशानेतिवृत्तवादः, २-सदसद्वादः, ३-रजोवादः, ४-व्योमवादः,
- ५-अपरवादः, ६-आचरणवादः, ७-अम्मोवादः, ८-अमृतमृत्यु-
वादः, ९-अहोरात्रवादः, १०-दैववादः, ११-संशयोच्छेदवादः,
- १२-सिद्धान्तवादः ।

तेष्वप्य द्वितीयः सदसद्वादग्रन्थः श्रीमदाद्यादत्तकुण्डेण सम्पाद्य

केसरीदाससत्प्रबन्धेन, लक्ष्मणपुरे नवलकिशोर-
भद्रशंयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

प्रथमावृत्तिः]

[सन् १९२६ ई०

अस्य पुस्तकस्य सर्वे अधिकारा ग्रन्थकृद्दीनाः ।

श्रीः ।

सदसद्वादो ब्रह्मविज्ञानम् ।

ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादपरिच्छेदः ।

सदसद्वादे सप्त-विमर्शाः खल्विकल्पाः—(६५२)—

१ प्रत्यय—	विमर्शः = सदसद्वादः, असद्वादः, सदसद्वादः ।	श्लोकाः २५०
२ प्रकृति—	विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	११७
३ तादात्म्य—	विमर्शः = सदसद्वादः, असद्वादः, सद्वादः ।	६३
४ अभिकार्य—	विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	४२
५ गुण—	विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	१३२
६ सामञ्जस्य—	विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	१६
७ अक्षर—	विमर्शः = असद्वादः, सद्वादः, सदसद्वादः ।	२३

६५२

१ प्रत्ययविमर्श—	नित्यविज्ञानाद्वैतसिद्धान्तः क्षणिकविज्ञानाद्वैतसिद्धान्तः आनन्दविज्ञानाद्वैतसिद्धान्तः	१५२ ५४ ५६	ब्राह्मणमतम् श्रमणमतम् मध्यस्थमतम्
२ प्रकृतिविमर्श—	कर्माद्वैतसिद्धान्तः ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः द्वैताद्वैतसिद्धान्तः	३३ ५७ २५	वैनाशिकमतम् अविनाशिकमतम् वैनाशिकवदविनाशिकमतम्
३ तादात्म्यविमर्श—	भिन्नाभिन्नत्वसिद्धान्तः बलसारत्वसिद्धान्तः रससारत्वसिद्धान्तः	११ १६ ३६	धर्मोपनिषोर्बलरसयोरभेदवादः बलप्राधान्यवादः रसप्राधान्यवादः
४ अभिकार्यविमर्श—	असत्कार्यवादः सत्कार्यवादः मिथ्याकार्यवादः	१६ १३ १६	वैशेषिकमतम् प्राधानिकमतम् शारीरिकमतम्
५ गुणविमर्श—	असन्मूलासृष्टिः सन्मूलासृष्टिः सदसदैकात्म्यमूलासृष्टिः	७० २५ ३७	प्राणमूलकसृष्टिवादः वाद्मूलकसृष्टिवादः मनोमूलकसृष्टिवादः
६ सामंजस्यविमर्श—	प्रागभावसमुच्चितकारणवादः संभूतिविनाशवादः विद्याविद्यावादः	३ ६ १०	अभावपूर्वकभावोत्पत्तिसिद्धान्तः उत्पत्तिविनाशप्रवाहसिद्धान्तः सर्वजगद्भावात्मकभावमूलकसृष्टिः
७ अक्षरविमर्श—	सौगतमतम् कापिलमतम् वादरायणमतम् उपसंहारः	३ ५ १० ५	सृष्टिवीजस्याक्षरस्यान्यत्रयत्नरूपत्वम् सृष्टिवीजस्याक्षरस्यजडप्रधानरूपत्वम् सृष्टिवीजस्याक्षरस्यचेतनपुरुषरूपत्वम्

धोः ।

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे द्वादशवादे द्वितीयः—सदसद्वादः प्रारभ्यते ।

प्रत्यय एवं प्रकृतिश्चैकात्म्यं चाभिकार्यं च ।

स्वगुणाः सामञ्जस्यं चाक्षर इति सप्तधा विमर्शाः स्युः ॥ १ ॥

प्रत्येकमेषु सन्ति त्रयो विकल्पा असद्य सत् सदसत् ।

तेनाय मफविंशी सदसद्वादो निरूप्यते सम्यक् ॥ २ ॥

(असद्वादे वेदवचनानि ।)

- १ “देवानां पूर्वे युगेऽसतः सदजायत ।” } (ऋ. सं. १०।७२)
- २ “देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ।” } (ऋ. सं. १०।१२६।३)
- ३ “तम आसीत् तमसा गूढमग्रे ।” (ऋ. सं. १०।१२६।३)
- ४ “असदेवेदमग्र आसीत् । असतः सदजायत ।” (तै.)
- ५ { “असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत ।
तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात् सुकृतं मुच्यते ।” } (तैत्ति. उप. २।७)
- ६ { “इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत् । न यौ रासीन्न
पृथ्वी नान्तरिक्षम् तदसदेव सन्मनोऽकुरुत—स्यामिति ॥” } (तै. प्रा. २।२।६)
- ७ “असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत ॥” (तै. प्रा. २।२।६)
- ८ “नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् । मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया । अशनाया
हि मृत्युः । तन्मनोऽकुरुत—आत्मन्वी स्यामिति ।” (शत. १०।४।८)

(सद्वादे वेदवचनानि ।)

- १ “यो नः पिता जनिता यो विभ्राता यो नः सतोऽभ्या सज्जानान ।”
(तै. सं. ४।६।२।३)
- २ “सदेवेदमग्र आसीत् । कथं त्वसतः सजायेतेति ।”
(ताण्ड्य. ब्रा. उप. ६।२)
- ३ “असन्नेव स भवति असद्ग्लेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव सन्तमेनं ततो विदुः” ॥ १ ॥ (तैत्ति. उप. २।६)

(सदसद्वादे वेदवचनानि ।)

- १ “नैव वा इदमग्रेऽसदासीत्—नैव सदासीत् । आसीदिव वा इदमग्रे

नेवासीत् । तस्मादेतद्वपिणाऽभ्यनूक्तम्—नासदीशो सदासीत् तदानी-
मिति ।” (शत. १०।४।१)

२ “असदेवेदमग्र आसीत् । तत् सदासीत् । तत् समभवत् । तदाएवं
निरवर्तत ।” (ताण्ड्य. छां. उप. खं. १६)

३ “असद्वा इदमग्र आसीत् । किं तदसदासीदिति । ऋषयो वाच तेऽग्रे
असदासीदिति ।” (शत. ३।१।१)

(सदसद्द्योनि ब्रह्मवादे वेदवचनम् ।)

“ब्रह्मजहानं प्रथमं पुरस्ताद् विर्षामतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुद्ध्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनि मसतश्च विवः” ॥ १ ॥

यजुः संहिता—१।३।३।

सामसंहिता (पू.)—३।१।३।३।

अथर्व संहिता—३।१।३।३।—१

इत्थं सदसत् सदसत् सृष्ट्यारम्भमिति श्रुतौ त्रीणि ।

सन्ति मतानि विमर्शास्तेषां सप्ताधिकरणाः स्युः ॥ १ ॥

ब्रह्मावेज्ञानशास्त्रम् ।

तत्रायं सदसद्वादो नाम द्वितीयो वादस्त्रिपक्षीसंग्रहरूपः प्रस्तूयते ।

तस्येयं विषयसूची ।

सप्त विमर्शाः । प्रतिविमर्शं त्रीणि अधिकरणानि । प्रत्यधिकरणं सूत्राणि ।

१ प्रथमं[॥] प्रत्ययाद्वैतविमर्शं—

१—नित्यविज्ञानवादो ब्राह्मणमतम्, 'प्रथमाधिकरणम्, सद्वादः ॥ १ ॥

- (१) निपुटी प्रसङ्गे रसप्रयत्नत्वम्
" एष्यपृथक्त्वम्
" वैज्ञानिकत्वम्

(२) पदुपाधिप्रसङ्गे चतुरायत्नानि

(३) विज्ञानात्मनः सत्तावस्थाः

(४) पदु भावनाप्रसङ्गे सत्ता-१

- " चेतना-२
" आनन्दः-३
" कर्म-४
" नाम-५
" रूपम्-६

(५) अमृतसत्यम्
अभ्यम्
प्रत्ययः

२—क्षणिकविज्ञानवादः श्रमणमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, असद्वादः ॥ २ ॥

(१) आर्व्यसत्यचतुष्टयम्

(२) दुःखविशेषः

रूपस्कन्धः

संज्ञास्कन्धः

संस्कारस्कन्धः

विज्ञानस्कन्धः=(आत्मात्मन्यसम्बन्धाः)

वेदनास्कन्धः

- (३) समुद्भवविवेकः
 (४) निरोधविवेकः
 (५) मार्गविवेकः
 (६) उपसंहारः

३—आनन्दविज्ञानवादो मध्यस्थमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३॥

- (१) अस्तिभाती
 (२) सामान्यविशेषसमवायाः
 (३) भावाभावौ
 (४) सदसती
 (५) द्रव्यम्
 (६) द्रव्ये मतभेदाः
 (७) गुणाः
 (८) कर्मणि
 (९) सामान्यविशेषौ
 (१०) भावाभावाद्वैतम्

२—द्वितीये प्रकृत्यद्वैतविमर्शे—

१—कर्मद्वैतसिद्धान्तः, अमणमतम्, प्रथमाधिकरणम्, असद्वादः ॥ १ ॥

२—ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः, ब्राह्मणमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥

(१) रसोपपादनप्रसङ्गः

(२) सृष्टिप्रतिवादप्रसङ्गः

(३) मायावादप्रसङ्गः

३—द्वैताद्वैतसिद्धान्तः, मध्यस्थमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

३—तृतीये तादात्म्यवादविमर्शे—

१—रसबलैकाल्पसिद्धान्तः, मध्यस्थमतम्, प्रथमाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ १ ॥

२—बलसारत्वसिद्धान्तः, अमणमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, असद्वादः ॥ २ ॥

३—रससारत्वसिद्धान्तः, ब्राह्मणमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ ३ ॥

४—चतुर्थे अभिकार्यविमर्शे—

१—असत्कार्यवादः, न्यायमतम्, प्रथमाधिकरणम्, असद्वादः ॥ १ ॥

२—सत्कार्यवादः, सांख्यमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥

३—अनिर्घञनीयकार्यवादः, वेदान्तमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

५—पञ्चमे आत्मगुणवादविमर्शे—

१—संज्ञानिर्देशः

- २—प्राणमूलकसृष्टिः, कृष्णयजुर्वेदमतम्, प्रथमाधिकरणम्, अस्मद्वादः ॥ १ ॥
३—वाङ्मूलकसृष्टिः, सामवेदमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥
४—मनोमूलकसृष्टिः, शुक्लयजुर्वेदमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥
५—ऐकात्म्यमूलकसृष्टिः, सर्ववेदमतम्, चतुर्थाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

६—पष्टे सामञ्जस्य विमर्श—

- १—प्रागभाषकारणतावादः, न्यायमतम्, प्रथमाधिकरणम्, अस्मद्वादः ॥ १ ॥
२—लंभूतिथिनाशप्रकृतिवादः, सांग्यमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥
३—विद्याविद्याप्रकृतिवादः, वेदान्तमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥

७—सप्तमे अक्षररुचिर्मर्श—

- १—बलेकाव्यक्तरीजत्वसिद्धान्तः, वैनाशिकं सांगतमतम्, प्रथमाधिकरणम्, सद्वादः ॥ १ ॥
२—शुण्णयाव्यक्तरीजत्ववादः, प्राधानिकं कापिलमतम्, द्वितीयाधिकरणम्, सद्वादः ॥ २ ॥
३—अक्षरेकाव्यक्तरीजत्ववादः, शारीरकं वाद्रायणमतम्, तृतीयाधिकरणम्, सदसद्वादः ॥ ३ ॥
-

तत्रादौ प्रत्ययाद्वैतविमर्शं त्रिविकल्पे—

नित्यविज्ञानवादः । (सद्वादः)

त्रिपुटीप्रसङ्गे द्रष्टृदृश्यदृश्यसानामेकतासूत्रम् ।

- (१) सूक्ष्मेक्षिकादक्षयिचक्षणा ये ते ब्राह्मणा ब्रह्मयिदो वदन्ति ।
अथएवविज्ञानमयं यथैकं ब्रह्मैव सर्वं जगदेतदस्ति ॥ १ ॥
पश्यामि विश्वं मम दर्शनेऽस्मिन् द्रष्टा च दृश्यं च पृथग् विभाति ।
द्रष्टान्तरः कश्चिदभिन्न एको दृश्यानि भूयांसि यदिःस्थितानि ॥ २ ॥
द्रष्टा प्रमाता विषयी सदर्थो दाता च प्रहेति न भिद्यतेऽर्थः ।
दृश्यं प्रमेयं विषयोऽसदर्थो दीर्यं च कर्मेति न भिद्यतेऽर्थः ॥ ३ ॥
द्रष्टा च दृश्यं च तयोश्च दृष्टौ समन्वयः प्रत्यय एव उक्तः ।
स द्रष्टृत्वारो न हि तत्र दृश्यं द्रष्टुः पृथक् संभवति स्वतन्त्रम् ॥ ४ ॥
द्रष्टा हि विज्ञानमयोऽत्र भागः सत्तामयस्तत्र हि दृश्यभागः ।
द्रष्टुः पृथक्त्वं च यदस्ति भागे प्रतीतिमार्त्रं तदपीह मन्ये ॥ ५ ॥
पश्यामि तेन प्रतिपद्यतेऽर्थो यत्रेह लोके न तदस्ति वस्तु ।
यदप्रमाणं न तदस्ति तेनोपलब्धिरेवास्तिरिति प्रतीमः ॥ ६ ॥
तस्मात्प्र दृश्यं न च दृश्यसत्ता द्रष्टेव सर्वं न च दृष्टिरन्या ।
अस्तीति यत् त्वं प्रतिपद्यसे सा दृष्टिर्न दृष्टेरतिरिच्यतेऽस्ति ॥ ७ ॥

त्रिपुटीप्रसङ्गे दृश्यपृथक्तासूत्रम् ।

- (२) दृश्यं न चेदस्ति तत्रास्य केन द्रष्टृभिर्भोः स्याद्विद भिन्नभावः ।
द्रष्टा विभुः सर्वं इदिकवत्स्यान्मृगा मनुष्या न पृथग् भवेयुः ॥ ८ ॥
यः प्रत्ययश्चैत्र इति प्रसिद्धः स एव मैत्रः स हि देवदत्तः ।
एकश्च विद्वानपरश्च मूर्खः कथं भवेच्छेनपरोऽन्तरे स्यात् ॥ ९ ॥
यथास्ति तन्नोपलभे कृतेऽपि तस्योपलब्ध्यै बहुशः प्रयत्ने ।
यो दृश्यते सोऽपि न दृश्यतेऽर्थश्चेन्मुद्रिताक्षो न करोति दृष्टिम् ॥ १० ॥
उन्मीलितार्थोऽपि न पश्यतीमानन्तर्द्वितीर्थानथवा प्रसुप्तः ।
न सर्वदा दृष्टिरिदं कर्तुया तस्माद्ब्रह्मवच्छेदकृदस्ति भिन्नः ॥ ११ ॥
दृश्यं न चेत्किञ्चिदिहामविष्यज्ज्ञानं प्रमाणं न तदाऽमविष्यत् ।
द्रष्टेव दृश्यं यदि कल्प्यते चेद् भ्रमो विकल्पश्च भवेत्प्रमाणम् ॥ १२ ॥
भिन्ने तु दृश्ये सति तेन योगाज्जातोऽवबोधो भवति प्रमाणम् ।
तेनाप्रशुज्यैव तु जायमानं यज्ज्ञानमाभाति तदप्रमाणम् ॥ १३ ॥

त्रिपुटीप्रसङ्गे वैज्ञानिकतासूत्रम् ।

- (३) १ अत्रोच्यते स्वप्रवक्ष्य विद्यात् स्वप्ने हि विज्ञानमभिज्ञमेकम् ।
द्रष्टाऽपि दृश्यान्वपि दृष्टयोऽपि प्रत्यक् पराक् चेत्यखिलं तदेव ॥ १४ ॥
- २ अत्राह न स्वप्रवदस्ति चैत्रस्वप्नेऽपि चैत्रोऽपि पृथक् परेऽपि ।
ते चैत्रविज्ञानकृताः स्युरस्मिन् किं ज्ञानतः स्युर्वेदं जाग्रदर्थीः ॥ १५ ॥
कुनो न चैत्रस्य कुतो न चैत्रस्येदं विनिर्धारयितुं न शक्यम् ।
स्वप्नं प्रपश्याम्यहमित्थमेवं ममाऽभिमानीऽस्यथवा परस्य ॥ १६ ॥
स्वप्ने तु चैत्रस्य यथाह मैत्रो न चेत्ति तज्जाप्रति मैत्र एव ।
तस्मादिह स्वप्रवदेव वेत्ता स्वप्नाप्रतिक्तास्ते न विदन्ति किञ्चित् ॥ १७ ॥
अथेह पश्यामि तु जाग्रतीमात्रं परस्परप्रत्ययकारिणो यत् ।
तस्माच्च न स्वप्रवक्ष्य जाग्रत्यमी जनाः केवलमानसाराः ॥ १८ ॥
- ३ अत्रोच्यते स्वप्रवदेव जाग्रत् स्वप्नाप्रतिक्ता एव च सर्वलोकाः ।
स्वप्नं प्रपश्यत्ययमत्र देशो द्रष्टा हि सर्वज्ञहिरण्यगर्भः ॥ १६ ॥
तत्स्वप्नलोका हि बर्यं यथेमे परस्परप्रत्ययभावहासः ।
तथैवं मत्स्वप्नगता अपीमे जना मिथः प्रत्ययशालिनः स्युः ॥ २० ॥
स्वप्नेन चेत् प्रत्ययमावर्द्धयुः कथं मिथस्तद्व्यवहारलिङ्गिः ।
एको यथैवादिशतीह तद्वत् करोति सोऽयः प्रतिभापते च ॥ २१ ॥
अन्ये हि मत्स्वप्नगतास्ततोऽन्ये जाग्रत्यमी प्रक्रममूलमेवात् ।
तस्मादिह मत्स्वप्नगतं न चैते विदन्ति संप्रत्ययमन्यदेतत् ॥ २२ ॥
- ४ अथाह सर्वज्ञहिरण्यगर्भस्वप्नो हि विज्ञानमयप्रपञ्चः ।
ममापि विज्ञानमयप्रपञ्चः स्वप्नः कुतः स्यात्तु तयोर्विभेदः ॥ २३ ॥
- ५ अत्रोच्यते यद्विद्वद्वा विशेषाद्वैज्ञानिकत्वेऽपि भवन्ति भेदाः ।
तद् द्रष्टृदृश्यादिकृतस्तथायं विज्ञानवैचित्र्यकृतो विशेषः ॥ २४ ॥
एतेन हि स्वप्नसमत्नवादे नैव प्रमाक्षेपकथाप्यपास्ता ।
अनः प्रमाणं च विभिद्य यद्वत् स्वप्ने तथा जाग्रति संप्रतीयात् ॥ २५ ॥
ज्ञानं भवेद्वा तदिह प्रमाणं स्वार्थस्य यत्प्रापणकारि वीक्षे ।
ज्ञानस्थमर्थं यदि तुल्यमेव प्रत्येति संप्राप्तमिदं प्रमाणम् ॥ २६ ॥
तथा च सिद्धा भवति प्रमाणा प्रमाणविज्ञानपथव्यवस्था ।
दृश्यन्तु यत् प्रत्ययभिन्नदेशं नास्त्येव तन्नाभ्युपगन्तुमर्हम् ॥ २७ ॥
तस्माद्बुद्धं प्रत्ययमात्रसारा प्रष्टार एतेऽपि च दृश्यसंघाः ।
न प्रत्ययाः प्रत्ययितुः पृथक् स्युर्दृष्टैव तस्माद्यमस्ति सर्वः ॥ २८ ॥

इति त्रिपुटीप्रसङ्गः ॥ १ ॥

षडुपाधिविभेके चतुरायतनसूत्रम् ।

१. द्रष्टा निजान्धायतनानि कल्पते चत्वारि तेषां पदयो विभक्तयः ।
 आयान्धवचञ्जेदकतां च तान्यत्रस्राष्टक्षडूदस्थित एव मिथये ॥ १ ॥
 ज्ञानेन्द्रियाणीह कियेन्द्रियाणि भूतानि धर्मा वदुभिः स्वभेदैः ।
 तेष्विन्द्रियेषु प्रतिपद्य भुङ्क्ते ज्ञानक्रियाभ्यां विषयाननेकान् ॥ २ ॥
२. द्रष्टा स्वदृष्ट्या विषयानपीमान् सृष्ट्वा प्रविष्टः पुनरेष्वदृष्टः ।
 भुनक्ति सर्वोस्त इमे प्रियाः स्युः स्वस्मै स एतानखिलान् विधत्ते ॥ ३ ॥
 पतिश्च आया च सुतापन्न धिते यद्ब्रह्म यत्क्षत्रमिमे च लोकाः ।
 देवाएव भूतानि च यद्य सर्वे ते ह्यात्मकामाय प्रिया न तेषाम् ॥ ४ ॥
३. द्रष्ट्या च दृष्टया मनसाऽन्यतो वा श्रव्यः महश्चः स स एव भाव्यः ।
 शृणोमि पश्याम्यथ चिन्तयामि यन्निरिचनोन्धेय स एक आत्मा ॥ ५ ॥
 द्रष्टव्यरूपाणि च दृष्टिरात्मा श्रोतव्यशब्दाः श्रुतिरेव आत्मा ।
 मन्तव्यकामाश्च मनस्तयात्मादिध्यासितव्याश्च धियोऽपि चात्मा ॥ ६ ॥
 धोत्रं च चक्षुश्च मनश्च बुद्धिस्तेषां तथार्था अखिलाः स आत्मा ।
 द्रष्टव्य लोऽक्षायतनेषु तिष्ठन् संतिष्ठतेऽर्थायतनेषु तेषु ॥ ७ ॥
 तद्विस्थमस्वात्मन एव दृष्ट्या ध्रुत्या च मग्या च चिन्तयेत् ।
 भवेत्सि सर्वे विदितं यतोऽन्यत्र कापि पश्यामि न वा शृणोमि ॥ ८ ॥
 यो ह्यात्मनोऽन्यत्र तु वेद् ब्रह्म क्षत्रं च लोकानखिलांश्च देवान् ।
 भूतानि सर्वे च तमस्य ते वै सर्वे परानुने स तानशुक्लात् ॥ ९ ॥
 यद्ब्रह्म यत्क्षत्रमिमे च लोका देवाश्च भूतानि च यद्य सर्वम् ।
 स एव आत्मैव यथाधिरेव ज्योतीपि तापाश्च दशश्च धूमाः ॥ १० ॥
 आहन्वमानस्य हि बुन्दुभेयथा घाहान शब्दान् ब्रह्मण्य शफ्नुयात् ।
 शब्दान् ब्रह्मीतुं तु सद्बुद्भुभिं दितं शुक्लाति तद्घातमनुप्यसंहितम् ॥ ११ ॥
 आध्यायमानस्य यथास्य शंखस्यैतान् ब्रह्मीतुं क्रमते न शब्दान् ।
 शब्दान् ब्रह्मीतुं तु स शंखमेवाक्रमते शंखधममनुप्यसार्थम् ॥ १२ ॥
४. आर्द्रेऽन्धनेऽप्याहितवह्नितो यथा धूमाः पृथग्भूय चिन्तिश्चरन्ति ते ।
 तथैव तस्मान्महतोऽपि बाह्यमयाः सर्वे पृथग्भूय चिन्तिश्चरन्ति ते ॥ १३ ॥
 वेदा हि चत्वार इमे पुराणेतिदासविद्योपनिषत् प्रपञ्चः ।
 श्लोका विचारानुविचारभाषाः सूत्राणि वा निश्वसितानि तस्य ॥ १४ ॥
 द्रष्टा हि विद्वानमयः स आत्मा यथा यथा पश्यति तद्ब्रह्ममात् ।
 तद्बाह्यमयं द्रष्टुं देति सर्वे प्रज्ञोदयो बाह्यमयतः परेषाम् ॥ १५ ॥
५. एकायनान्येष वह्ननि चात्मा प्रकल्प्य भूतान्यखिलानि धत्ते ।
 अयां समुद्रोऽस्ति यथाऽखिलानामेकायनं तद्ब्रह्मिदमानि विद्यात् ॥ १६ ॥
 स्पर्शस्य रूपस्य रसस्य गन्धस्यैवं हि शब्दस्य च कल्पनायाः ।
 एकायनं त्वक्च दृशौ च त्रिद्वानासे च कर्णौ च मनः क्रमेण ॥ १७ ॥
 वेदस्य गरया अथ कर्मविद्या विसर्जनानां च रतेः क्रमेण

- वाक्पादपायीन् हृदयं च पायूपस्थौ तथै हायनमेष धत्ते ॥ १८ ॥
- ६ जलोद्भवः सैन्धव खिल्य एष प्रास्तो जलेऽन्वेव विलीयते तत् ।
नास्योद्ग्रहाय प्रयवेद्यतोवाऽऽद्दीत तस्मिन् लवणं प्रतीयात् ॥ १९ ॥
एवं महद्भूतमिदं ह्यपारमनन्तविज्ञानघनोऽयमेभ्यः ।
- ७ भूतेभ्य उर्त्यायं चिनश्यतीमान्येवानु स प्रेत्य तु नास्ति संज्ञा ॥ २० ॥
द्वैतं यदि स्यादितरस्तदेतरं पश्येद्विजिघ्रेच्छृणुयाद्देव वा ।
मन्वीत विद्याच्च यदा तु सर्वमप्यात्मैव सत्यास्ति विज्ञानतस्तदा ॥ २१ ॥
किं केन पश्येद्य किं विजिघ्रेत् किं वा वदेत् किं शृणुयाच्च किं वा ।
मन्वीत विद्यापि किंतु को वा न द्रष्टृदृश्यादि पृथक्त्वसिद्धिः ॥ २२ ॥
इदं विजानाति हि येन सर्वं तं केन विज्ञानुमयं प्रभुः स्यात् ।
द्रष्टा हि दृश्या ननु पश्यतीमान् द्रष्टारमेतं वद कोऽनु पश्येत् ॥ २३ ॥

आत्मनः सत्तावस्थत्वम् ।

अस्यात्मनः सप्त भवन्त्यवस्थाः प्रजागृतिस्वप्नसुषुप्तयो वा ।
संमोहमूर्च्छांमृत्तिमुक्त्वो वा ताभ्यो न चान्यत्र कदाचिदात्मा ॥ २४ ॥
संसारनिस्तारविभेदस्तु स्यातामवस्थे अथवात्मनो द्वे ।
मुक्तिः स निस्तार इतः परास्ताः संसार एवास्ति षडप्यवस्थाः ॥ २५ ॥
या संसृतिः सा द्विविधास्ति देहं स्थूलं त्यजन्नेप तु मृत्यवस्थः ।
स स्थूलदेहस्थित एष पञ्चावस्थोऽपि सन् जीवदवस्थ उक्तः ॥ २६ ॥
स जीवितोऽपि द्विविधोऽस्ति जाग्रत् सुप्तः सुषुप्तः प्रकृतिस्थ एव ।
संमोहितो मूर्च्छित एव आत्मा कण्ठो विकारी, दुरवस्थ उक्तः ॥ २७ ॥
अपैति चैतन्यममुष्य मूर्च्छाङ्गतस्य निःश्वासात्तिवृत्तिरस्ति ।
मोहे तु पश्यन्नपि नैव पश्यन्मनः क्रियास्तम्भनतोऽस्य वेताः ॥ २८ ॥
इत्यं चतस्रोऽपि भवन्त्यवस्था न जीवितस्य कचनमकृत्या ।
तिस्रः प्रकृत्या तु भवन्त्यवस्था याः स्ता विशेषानु निरूपयामः ॥ २९ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः ।

- ८ स्थानानि हि त्रीणि भवन्ति तावत् जाग्रत्सुषुप्तिसंज्ञं तयोश्च सान्ध्यम् ।
यदैव सर्वायतनप्रतिष्ठस्तज्जाग्रदुक्तं रमते स तेषु ॥ ३० ॥
यदैव सर्वायतनेषु योगं त्यक्त्वा स्वरूपस्थितमात्र एकः ।
सुषुप्तिरेषाऽथ तयोश्च सन्धौ स्वप्नस्तदित्यं त्रिविधा प्रतिष्ठा ॥ ३१ ॥
प्रजागरस्वप्नसुषुप्तयस्त्विमास्तिस्त्रोऽग्नि साकं प्रभवन्ति जाग्रति ।
स्वप्नः स वेदं हे भवतोऽप्रजागरे सुषुप्तिरद्भ्यश्च सहाऽसंज्ञायिनी ॥ ३२ ॥
देहाद्गर्हिर्षो विपयान् मुनक्ति यत् स जागरोऽयं वह्निरिन्द्रियाश्रयः ।
आत्मा मनश्चेन्द्रियवर्ग इत्यमी त्रयोऽपि तस्मिन् प्रभवन्ति संहिताः ॥ ३३ ॥
स्वप्नः स वेदस्पृशतो वह्निर्जगद् यद्दध्यायतोऽन्तः स्फुरतीह चिन्तया ।
आत्मा मनश्च द्वयमत्र संहितं स्याद्द्व्यापृणं खानि न चेशते वह्निः ॥ ३४ ॥

अज्ञाप्रताश्चिन्तयतः स्युस्त्वणान्येतानि रूपाणि षट्तिःस्थरूपवत् ।
 चान्द्रे वभुज्योतिषि मानसे घतस्तज्जयोतिषामाति निशीव तत्क्षणे ॥३५॥
 वहिर्जगद्भासकतेजसाञ्जसा स्पृष्टं मनः स्यादभिभूतमप्रभम् ।
 दिवेष चन्द्रस्तत एव जाग्रतो ध्यातार्थरूपं प्रतिभात्यनुत्त्वणम् ॥ ३६ ॥
 स्वप्नेऽपि जाग्रत्यपि यत्र न स्फुटं किञ्चित्प्रपश्यत्यथ नानुचिन्तति ।
 सार्धेन्द्रियं यत्र मनो न सज्जते निर्द्वन्द्व आत्मास्ति सुषुप्तिमाहताम् ॥३७॥
 प्राणेषु विज्ञानमयोऽस्ति योऽन्तर्ज्योतिर्हृदि प्राणमयः स आत्मा ।
 उभौ सलोकाधनु संवरन् वै लेजायति ध्यायति वा यथेच्छम् ॥ ३८ ॥
 कदाचिदेकान्तविहारशीलः कदाचिदुत्पन्नजगद्धिहारी ।
 स्वप्नान्तनुद्धान्तविहारशीलः प्राणज्ञपानम्नुभवयत्र याति ॥ ३९ ॥

१—जाग्रदवस्था ।

६ जाग्रत्ययं वाह्यवरोऽस्ति पञ्च ज्योतीरवीन्द्रग्निमिरेव वाचा ।
 तथात्मना व्यस्तत्तमस्तरूपैर्यथोपलब्धैरपि पश्यतीदम् ॥ ४० ॥

२—स्वप्नावस्था ।

१० स्वप्ने तु सन्ध्ये स यदावतिष्ठते तदास्य लोकस्य हि सर्वतोऽप्ययम् ।
 मात्रामपादाय स आत्मना खजन् स्वज्योतिषा भासयते नवं नवम् ॥४१॥
 न तत्र पन्था न रथा न योगा न पुष्करिण्यः सरितः सरांसि ।
 सर्वं खजत्येव यथेच्छमस्मिन् द्रष्टा स पद्यास्त्यखिलस्य कर्ता ॥ ४२ ॥
 “सप्तान् उद्यायचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते षट्ति ।
 उत्तैव स्त्रीभिः सहमोदमानो जज्ञदुतेवापि भवानि परवन्” ॥ ४३ ॥

(शृङ्गारययके)

आत्मानमावेश्य शरीरसंस्थां निर्मात्यनावेश्य तु भूतसंघान् ।
 विद्वानिहो तत्र शरीरसंस्था संस्कारसिद्धा न तु भौतिकी सा ॥ ४४ ॥
 द्रष्टा स आत्मा यदि संनिधत्ते न त्वेसदा किञ्चिद्पीड न स्यात् ।
 भुवं स तेष्वस्ति निरिन्द्रियेषु सन्तीन्द्रियाण्यत्र विलक्षणानि ॥ ४५ ॥
 सूक्ष्मेन्द्रियत्वात्तु निरिन्द्रियाणि मृतो न तेषां तदभाव एव ।
 सर्वे हि भुङ्क्ते स्वपिति प्रयाति प्रबुध्यते श्लिष्यति भिन्नरीत्या ॥ ४६ ॥

३—सुषुप्त्यवस्था ।

११ अधो सुषुप्तः सहि लोकमेनं रूपाण्यतिक्रामति चात्र मृत्योः ।
 कामं तदा कामयते न किञ्चिन्न पश्यति स्वप्नमयं च किञ्चित् ॥ ४७ ॥
 प्राक्षेन संश्लिष्टतमः स आत्मना विज्ञानमात्मानं न विवेद किञ्चन ।
 न वेद बाह्यं न तथान्तरं तदा शोकातिगं रूपमकाममस्य तत् ॥ ४८ ॥
 विज्ञानमानन्दमयं हृदं स्थितः प्राप्तः स आत्मा न विवेद तत्परम् ।
 न वेद बाह्यं न तथान्तरं तदा शोकातिगं रूपमकाममस्य तत् ॥ ४९ ॥

पितुः पितृत्वं प्रसूचः प्रसूत्वं पुत्रस्य पुत्रत्वमपैनि पुंस्त्वम् ।
 पुंसः स्त्रियः स्त्रीत्वमथो पतित्वं पत्युर्वधूत्वं तदपैति वध्वाः ॥ ५० ॥
 न ब्रह्मचारी न गृही यनी वा न ब्राह्मणश्चभियचैश्यशूद्रः ।
 न तापसो न श्रमणो न मिश्रुर्दानो दरिद्रो न बली न राजा ॥ ५१ ॥ ।
 पुण्यैः स पापैः सकलैः सकामैर्नान्वागतः सन् चिरजाः प्रसन्नः ।
 शिवः स्वरूपे रमते तदानीं तीर्थैः स सर्वान् हृदयस्य शोकान् ॥ ५२ ॥
 द्रष्टा स पश्यन्नपि नैव पश्यति घ्राता स जिघ्रन्नपि नैव जिघ्रति ।
 श्रोता स शृण्वन्नपि न शृणोत्ययं स्पृष्टा स्पृशन्न स्पृशतीह किञ्चन ॥ ५३ ॥
 न स्वाहमानः स्वदते स्वकियो मायं वदन् वा वदिता वदत्यपि ।
 मन्ता स मन्वान इदं न मन्यते वेत्ता विद्वन्नैव विवसि किञ्चन ॥ ५४ ॥
 स्पर्शस्य दृष्टेर्वचसः श्रुतेर्वा व्रतेर्मतेर्वा स्वदिनेः प्रचित्तेः ।
 न विद्यतेऽस्मिन् परिलुप्तिरस्या विनाशवृत्तेः सममित्यवृत्तेः ॥ ५५ ॥
 किन्तु द्वितीयं न ततोऽस्ति किञ्चित् ततो विभक्तं यदयं प्रपश्येत् ।
 भूयान् स्पृशेद्वा शृणुयात्स्वदेत मन्वत त्रिभेदधवा प्रविधात् ॥ ५६ ॥
 यत्रान्यवत् कापि भवेत् ततस्तन्मन्वीत विद्याच्छृणुयात्स्पृशेद्वा ।
 भूयात् प्रपश्येद्रसयेष त्रिभेदहेतभावात् तु न वेद् किञ्चित् ॥ ५७ ॥
 सा संपदेया परमागतिर्नैः स पच लोकः परमोऽखिलानाम् ।
 आनन्दमात्रो हि स तस्य भूतान्यन्यानि जीवन्त्युपजीव्यमात्राम् ॥ ५८ ॥
 राक्षः समुद्धोऽधिपतिर्भूनां सर्वैश्च संपन्नतमोऽस्ति भौगैः ।
 सानन्दमात्रा परमा मनुष्ये ततोऽपि देवेऽथ ततोऽप्यकामे ॥ ५९ ॥
 स्वमान्तनिष्ठः स चिराय चेत् स्यात् तदा चिरायैव जडप्रसन्नः ।
 बुद्धान्तसामन्यतदिन्द्रियादेरस्नोदतस्वन्न न तत् प्रबोधः ॥ ६० ॥

४—मूर्च्छावस्था ।

- १२ मूर्च्छासिन् भिन्नैव न जागरासौ ज्ञानाद्यभावात् नैव सुप्तिः ।
 अन्तर्जगत्खण्डिखण्डप्रथमाद्यासुप्तिः श्वसनाद्यभावात् ॥ ६१ ॥
 नोत्क्रान्तिरेया हृदयानुकम्पाद् रक्तोष्णश्लेष्वादिशिराङ्गम्भात् ।
 समुच्चिता सर्धविधातवचस्यामूर्च्छाऽपरसामिह लिङ्गसत्वात् ॥ ६२ ॥

५—उत्क्रान्त्यवस्था (मृत्युः) ।

- ६३ स्वप्रान्तमित्थं ससुप्तं विहृत्य बुद्धान्तमायाति पुनर्विहर्तुम् ।
 त्यजन् यथा नो विचरेत् तथाऽयं देहं त्यजन् प्राणयुतः प्रयाति ॥ ६३ ॥
 यथा फलं बन्धनतः प्रमुच्यते तथाऽयमङ्गम्य इतः प्रमुच्यते ।
 प्राज्ञात्मना प्राणप्रयेन संहितः प्राणाय चैवावतीह सेन्द्रियः ॥ ६४ ॥
 अम्याददानः सहि सर्वतेजो मात्रास्तदानीं हृदयैकनिष्ठः ।
 प्राणैः सहैकोऽभवदुत्क्रमिष्यन् प्रद्योततेऽयं हृदयस्य तर्हि ॥ ६५ ॥
 धोतेन तेनैव सहैव आत्मा मूर्च्छां विनिष्कामति चक्षुर्यो वा ।

शरीरदेशेभ्य उतेतरेभ्यः प्राणैश्च प्राणैश्च च प्रदाया च ॥ ६६ ॥
 तृणान्तमागत्य जलायुक्तो यथाऽन्यमाक्रमं चाक्रमते तथाह्वयम् ।
 निहत्य देहं गमयंस्ततोऽन्यथाऽऽक्रमं स आक्रामति संहरन् वपुः ॥ ६७ ॥
 यथाहि पेशरुद्धमुष्य पेशसो माथां गृहीत्वा तनुते घपुर्नवम् ।
 तथेदमाहृत्य घपुः पुराननं घपुर्नवं स्वं स करोति शैतिकम् ॥ ६८ ॥
 स एव विद्वानमयो मनोमयः प्राणैश्च भूतैरपि संहितोऽग्निलैः ।
 यथा चरत्येव यथा करोति वाऽसाधुः ससाधुश्च तथाभिजायते ॥ ६९ ॥
 परे विदुः काममयः संपूरुषो यथाभिकामो भवतीह तत्कतुः ।
 यथा क्रतुस्तत्कृत्यते च कर्म सोऽभिकर्मसंपद्यत एव भूयसा ॥ ७० ॥

“सदेव सङ्गः सहकर्मणीति जिह्रं मनो यत्र नियग्नमस्य ।”

... .. ॥ ७१ ॥

“प्राप्त्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ।

तस्माद्धोकात् पुनरोति अस्मै लोकाय कर्मणे” ॥ ७२ ॥ (शृङ्गारपत्र के)

६—अनुत्प्रान्त्यवस्था (मुक्तिः)

- १४ इत्थं गतिः कामयमान आत्मा निष्काम आत्मा तु किमाक्रमेत ।
 प्राणा न तस्येत्क्रमणाय वृत्ता ब्रह्मैव सन् ब्रह्म हि सोऽपि याति ॥ ७३ ॥
 निष्काम आत्मा तु महाजनोऽर्थं प्राणेषु विद्वानमयो विशुद्धः ।
 शेने हि सोऽन्तर्हृदयायकशि चशीश्वरः सोऽधिपतिः समेषाम् ॥ ७४ ॥
 न वैप भूयानिह साधुकर्मणा नया कनीयांस्तद्साधुकर्मणा ।
 सर्वेश्वरो भूतपतिः स एककः सेतुखिलोकीधरणोऽस्त्यसंभेदे ॥ ७५ ॥

इति पट्टपाधिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

पद्मभावनाविवेके-सत्तासूत्रम् ।

- १ विद्वानजाः सन्ति पद्मत्र भावनाः सत्ता चिदानन्द इति त्रयी पृथक् ।
 त्रयी पृथक् कर्म च रूपनामनी पूर्वा स्थिता द्रष्टरि दृश्यना परा ॥ १ ॥
 अस्ति हि सत्ता, यदि नास्ति तरेपा, न स्यात्तदा द्रष्टरि दृश्यताधीः ।
 या प्राहकप्राहकतद्विखण्डा संवित् तदुल्लासनिमित्तमस्तिः ॥ २ ॥
 समस्तशक्तिप्रचयो हि सत्ता ताः शक्तयोऽत्र प्रतिप्रान्त्यनन्ताः ।
 व्यूढासुशक्तिष्वथ कासुञ्चिद्या संख्यते धीरिह सैव सत्ता ॥ ३ ॥
 आसीदु यत्र प्रचये मुदस्तीत्येवं मतिस्तत्र हि शक्तयोऽन्याः ।
 संख्य मिश्रं प्रचयं सृजन्तीत्येवं घटोऽस्तीति विकल्पयामि ॥ ४ ॥
 अस्तीति पश्याभ्युपलब्धिर्स्तिः सास्तिः स्वरूपं विषयोपलब्धेः ।
 द्रष्टा विभुः सास्तिरपीह विभ्वी सा निर्विशेषा च ततो न दृश्यम् ॥ ५ ॥

(१) सत्ता, चेतना, आनन्दः—कर्म, रूपं, नाम—इति पद्म भावनाः ।

चेतनासूत्रम् ।

- २ एकं यदा कामति भिन्नभिन्नं घटादिमर्थं विचिन्तति शश्वत् ।
 यस्मिन् विकल्पा विषयोपरागात् तन्निर्विकल्पं हृदये चिदाख्यम् ॥ ६ ॥
 प्राज्ञोऽथ विज्ञानमिति द्विधा तत् प्राज्ञः स कामो विषयोपरकः ।
 विज्ञानमन्यत्पुनरात्मकामं निष्काममेतत् तदंसङ्गमिष्टम् ॥ ७ ॥
 प्राज्ञः सकामः सहि सर्वकामो मुख्यं तु विज्ञानमकामरूपम् ।
 प्राज्ञे प्रविष्टं सह तेन कामेष्वायात्यसङ्गं न तदेषु लिप्तम् ॥ ८ ॥
 प्राज्ञस्त्वयं नित्यमनादिवासनावशेन कामव्यतिपक्वविग्रहः ।
 उच्चावचैः संस्क्रियते स कामना क्रोधादिधर्मैर्हंसति प्रवर्धते ॥ ९ ॥
 प्राज्ञो हि जीवः प्रतिपद्यते पुनः पुनर्नैवं कर्मवशादनेकधा ।
 प्राज्ञो ह्ययं काममयः स तत्क्षये संपद्य विज्ञानमयोऽत्र लीयते ॥ १० ॥
 कामात्मकोऽप्येष विदात्मरूपग्राही स द्रष्टृत्वमुपैति भासा ।
 तत्रैव तेजांस्यखिलानि भूतान्युपाहितानि स्युरयं सङ्गीवः ॥ ११ ॥
 यदैप कामक्षयतः प्रकामं विशुद्धविज्ञानमयस्वरूपः ।
 संपद्यतेऽसङ्गतया न कामासक्तिः पुनः सा खलु जीवमुक्तिः ॥ १२ ॥
 संपद्यते ब्रह्म यदैप जीवः कामैर्विमुक्तः सकलैः स तर्हि ।
 आनन्दमात्रो भवति प्रकाशो विज्ञानमानन्दमयं हि पूर्णम् ॥ १३ ॥

आनन्दसूत्रम् ।

- ३ आनन्द एव द्विविधः प्रतीतः प्राज्ञात्मना वाथ विदात्मना वा ।
 प्राज्ञेन तुच्छा विषयेषु मोक्षप्रमोदसुप्तेममुखा भवन्ति ॥ १४ ॥
 आसक्तिरूपा विषयोपरागात् कामात्मना ते प्रभवन्ति तुच्छाः ।
 तद्व्यक्तिकालाश्रितकामभेदान्मोदा अमोदा अप्रियाः प्रियाः स्युः ॥ १५ ॥
 वैज्ञानिको वास्तविकस्तु साक्षादानन्द उक्तः पृथगेषु मुख्यः ।
 त्रेधात्मनोऽप्रच्यवनात् तथास्या प्रज्ञोभणात् तस्य च वर्जनाद्वा ॥ १६ ॥
 विज्ञानमात्मा ह्यमितो विमुखात् प्राज्ञे मिते त्वायतने निविष्टः ।
 प्राज्ञाभिवृद्ध्या त्वमिचर्द्धतेऽस्य ह्यालेऽक्षयतामेति समे समः स्यात् ॥ १७ ॥
 विभुः स भूमापि मितिप्रमाणादानन्दरूपो भवति प्रशान्तः ।
 प्राज्ञस्य चानन्द इहायमात्मा तेनास्य नायं विषयोऽनु भाव्यः ॥ १८ ॥
 प्राज्ञस्तमः प्राप्य विहीयते चेत् क्षुण्णाति वा प्राप्यमयं तदानीम् ।
 अक्षय दोषात् प्रतिविम्बवत् सा त्रिस्तोभमायात्यपर्चीयते वा ॥ १९ ॥
 दुःखं यदा प्रत्ययते ततस्तद्विरुद्धवृत्तिः सुखमस्ति तेन ।
 अप्रच्युतः शान्त इहायमात्मा नितान्तमानन्द इति प्रतीयात् ॥ २० ॥
 प्राज्ञोऽथवैषोऽभ्युदयं प्रपन्नो लोकप्रजाविप्लवशःपशुभ्यः ।
 कर्मण्य भूमानमुपैत्य पूर्वामानन्दमात्रामनुभूय धत्ते ॥ २१ ॥
 भूमोदये सोऽनु भवत्यमुं प्रागानन्दमात्मानमयातनोति ।

तस्माद्दनाद्यभ्युदये क्षणेनानन्दं प्रपश्यन्न पुनः स पश्येद् ॥ २२ ॥
 सुखं यदस्त्वात्मनि योगकाले पश्यामि तज्ज्ञामत आत्मवृद्धिम् ।
 ततो विज्ञानामि सुखं स आत्मा प्राणेषु विज्ञानमयोऽस्ति योऽसौ ॥ २३ ॥
 सर्वो जनः कामयते हि सौख्यं प्रीणाति यत्कामयते तदेव ।
 यद्यात्मने कामयतेऽत्र कामान् कामः स आत्मैव ततः सुखं सः ॥ २४ ॥
 उपस्रवं दस्युभिरेष लब्ध्वा स्त्रीपुत्रवित्ताद्यखिलं विहाय ।
 आत्मानमादाय पलायंतेऽयं तस्मात् प्रियः सर्वत एष आत्मा ॥ २५ ॥
 आत्मा हि विज्ञानमयोऽयमस्ति तमेव चानन्दमयं प्रतीयात् ।
 तदित्यमानन्द्विदस्ति रूपास्ता भावना द्रष्टृगताः प्रविद्यात् ॥ २६ ॥
 प्रत्येककूटे किल कर्मरूपान्नाम्नां त्रयाणामथैककूटे ।
 स सच्चिदानन्दधनेऽस्ति यस्मात् तस्माद्य कूटस्थमिमं वदन्ति ॥ २७ ॥
 सत्ताप्रतिप्रस्त्यखिलं हि विश्वं विज्ञानमेवास्त्यखिलं हि विश्वम् ।
 आनन्द एवास्त्यखिलं हि विश्वं तं सच्चिदानन्दमहं वदामि ॥ २८ ॥

कर्मसूत्रम् ।

४ अथ त्रयं कर्म च नामरूपं तत्कर्म या वस्तुनि शक्तिरस्ति ।
 त्विदं पावनव्योपणतापमग्नौ यथा जले स्नेहद्रवत्वचशैत्यम् ॥ २९ ॥
 कर्माणि सर्वेषु भवन्ति यस्मिन्नकर्म तद्रस्तु न किञ्चिदस्ति ।
 यस्योपयोगे विनियुज्यते तत्कर्मास्थं तत् कर्म तु वस्तु मन्ये ॥ ३० ॥
 गतिः स्थितिर्वा शयनासनाद्याश्चेष्टा अभीषामपि सन्ति सर्वाः ।
 दिशोऽथ कालोऽथ यान् श्रयन्त्यो दीर्घा हि रेखा इव लम्बमाना ॥ ३१ ॥
 तान्येव कर्माणि वदामि येषां रूपं भवेदायत्तमित्यमित्यम् ।
 न यत्र संतानमुत्प्रवाहं पश्यामि तन्नोपदिशामि कर्म ॥ ३२ ॥
 रेखा हि सा बिन्दुश्च एव क्लृप्तास्तां किन्तु रेखां न वदामि बिन्दुन् ।
 सा बिन्दुभिर्मिन्नतया प्रतीता रेखास्ति मायैव तथैव कर्म ॥ ३३ ॥
 क्षणं शशं बिन्दुवदेव भिन्नं तत्तद्गुलं नश्यति जायते च ।
 न कर्म किञ्चित् पृथगस्ति रूपं पृथक् तु पश्यामि तदस्ति कर्म ॥ ३४ ॥
 न प्रार्थमानां भवतीह तिर्यग् मानी न विष्कंभ इहाक्षुणां वा ।
 बिन्दुः समस्तेष्वखिलेषु सन्ति क्षेत्रे तु रेखा विविधाः प्रसिद्धाः ॥ ३५ ॥
 न निर्विशेषे क्षणिके बले स्युश्चेष्टाः स्थितीत्याशयनासनाद्याः ।
 बलं समं तेष्वखिलेषु किन्तु चेष्टा विशेषा इह कर्मसु स्युः ॥ ३६ ॥

नामसूत्रम् ।

५ नामानि संज्ञाकरंणं यदच्छा जात्यादिशब्दाभ्युपपत्तिरस्मिन् ।
 शाब्दो विभागः सहि रूपकर्मविभागतः प्रत्ययगो विभिन्नः ॥ ३७ ॥
 द्वित्योऽयमश्वोऽयमितीत्यमर्थैः शब्दां अभेदेन भवन्ति सिद्धाः ।
 सुतेष्वनेकेषु स एक एव प्रोद्बुध्यते कौशति यस्य नास्ति ॥ ३८ ॥

यन्नामतो वाऽभिचरन्ति ह्यस्या तमर्थमाक्रामति दूरतोऽपि ।
तं रूपं दृश्येव विदन्ति नामश्रुत्यापि तस्माद्यमस्य भागः ॥ ३६ ॥

रूपसूत्रम् ।

- ६ स्वार्थाभ्युपेतेन्द्रियवृत्तिभागो रूपं ततो वस्तुनि दृश्यता स्यात् ।
न यस्य रूपं किमपि प्रपद्ये नैवास्ति तद्वस्तुनि मे प्रपत्तिः ॥ ४० ॥
- ७ पृथ्वीजलं वायुरथावलयं नीलं हरिर्त्पीतमथो कषायम् ।
तिक्तं खरः पेशलमाशुमन्दो दूरान्तिके सौष्टवदौष्टवे वा ॥ ४१ ॥
- ८ यत्किञ्च बुद्ध्या धियते तदेपां रूपं मतं द्रष्टुं दृश्ययोगात् ।
प्रायेण वा यद्विद्यतेऽस्य धर्मं तत्कर्म तद्योभययोगसिद्धम् ॥ ४२ ॥
- ९ यद्ब्रह्मं देवानकरोत् त्रिलोक्यां देवेभ्य एवेह विकारजातान् ॥
स्वं * तस्य रूपं तु पृथक् त्रिलोकालीतं परार्धं गतमन्यदांसीत् ॥ ४३ ॥
- नाम्ना च रूपेण च सर्वलोकान्स्तान् प्रत्यवेद्ब्रह्म पृथक् पृथक् तत् ।
नामानि रूपाणि न देवजानि लोकेऽपि लोकातिगतानि तानि ॥ ४४ ॥
- नष्टं च नष्टं च तमर्थमेकं स्वन्याय्यरूपादिमिराहरामः ।
अर्थो न नश्यत्यथ नामरूपे नष्टे पुनस्ते न लभेऽत्र लोके ॥ ४५ ॥
- ते लौकिके चेद् ह्युच्यन्ते लोके स्थिते भवेतां क्वचिदर्थवत् ते ।
विभक्तयोर्न प्रभयं प्रयोगे गार्ति वियोगे तद्लौकिके ते ॥ ४६ ॥
- तद् ब्रह्मणस्ते महती इहाभ्ये तद्ब्रह्मणस्ते महती च यक्षे ।
ध्यायस्तयो रूपाभिर्द वदामो नामापि रूपं निवति याक्षवह्नयः ॥ ४७ ॥
- रूपात् पृथक् कर्म तु नास्ति येषां पञ्चैव तेषामिह भावनाः स्युः ।
तेष्वस्ति भाति प्रियनामरूपेऽप्यार्थं त्रयं ब्रह्म परे तु माया ॥ ४८ ॥
- यथैव नामास्ति यथैव रूपं तथैव कर्मापि पृथग् वदामः ।
नष्टं यथा रूपमलीकवत् स्यात् तथैव कर्मापि विनश्यतीदम् ॥ ४९ ॥

अमृतसत्य-सूत्रम् ।

- १० पतत् त्रयं चामृतसत्यमुक्तं प्राणोऽमृतं द्रष्टुं तु तद्व्यनेन ।
सत्येन संछन्नमिमानि यक्षाण्यम्बानि तैर्द्रष्टृकृतं विशिष्यम् ॥ ५० ॥
- नाम्नो हि वाग् ब्रह्म च साम चोक्तं रूपस्य चक्षुस्त्वथ कर्मणस्तु ।
प्राणोऽधमात्मा तत एव तेषां द्रष्टृस्थितत्वं प्रतिपादयन्ति ॥ ५१ ॥

अम्बसूत्रम् ।

- ११ न कर्म किञ्चित् पृथगस्ति रूपाद् बुद्ध्या धृतं हेतदपि प्रपद्ये ।
कर्मैव रूपं यदि कर्म न स्यात् किं रूपमन्यद्बुद्धिर्गं स्यात् ॥ ५२ ॥
- यद् दृश्यते तद्व्यपि तस्य कर्म द्वे एव तस्मादिह नामरूपे ।
अग्ने भवेतामिति केचिदाहुर्नामापि रूपं तत एकमन्ये ॥ ५३ ॥

“सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ।”
इति भुवन्ती श्रुतिरप्यनूचे नाम्नामिदं रूपनिबन्धनत्वम् ॥ ५४ ॥
स्पष्टं श्रुतिः कर्म च नाम रूपं पृथक्कृतं चाप्यपृथग्ब्रह्मदेकम् ।
मिथः प्रवेशादविनाकृतत्वाद् ब्रवीति तां केचिद्ब्रह्माहरन्ति ॥ ५५ ॥ *
“नामेदं रूपत्वेन वृत्तरूपं रूपं चेदं नामभावेन तस्ये ।
एके तदेकमविभक्तं विभेजुः प्रागेवान्ये भेदरूपं वदन्ति ॥ ५६ ॥”

(वाक्यपदीपटीकोक्ता श्रुतिः)

प्रत्ययसूत्रम् ।

- १० तद्विद्यमेतत् त्रितयं तु दृश्यं विज्ञानमानन्द उतापि सत्ता । -
एतन्नयं ब्रह्मतद्विद्यमाभ्यां स प्रत्ययो यो धियते द्विखण्डः ॥ ५७ ॥
एतद्विज्ञानमनन्तमेकं यद् ब्रह्म नित्यं तद्विदं हि विश्वम् । -
नातः परं किञ्चिदिहास्ति सत्यं तद् ब्राह्मणा ब्रह्मविदो वदन्ति ॥ ५८ ॥
यद् ब्राह्मणानां मतमेतदाहुः पुरातनं दिव्ययुगे प्रदष्टम् । -
तद्वैव पश्चाद् भगवान् महर्षिः प्रदर्शयामास हि ब्राह्मणैः ॥ ५९ ॥
इति सद्ब्रह्मस्य प्रत्ययस्फोटाधिकारे त्रितयस्ये

नित्यविज्ञानसिद्धान्तः प्रथमो विकल्पः ।

इति सद्ब्रह्मपक्षारम्भं ब्राह्मणमतम् ।

* “त्रीणि ज्योतीनि त्रयः प्रकाशाः । योऽयं आतवेदा यश्च पुरुषेष्वात्तरः प्रकाशः । यश्च प्रकाशयोः प्रकाशमिता शब्दाख्यः प्रकाशः । तत्रैतत् सर्वमुपनिबद्धं—वायव् स्यास्तु चरिष्यु वेति”—इति वाक्यपदीय (१ । १२) टीकायां पुण्यराजः श्रुतिमाह ।

अथ प्रत्ययाद्वैतविमर्शं त्रिविकल्पे—
क्षणिकविज्ञानवादः (असद्वादः) ।

आर्यसत्यचतुष्टयम् ।

- १ दुःखं * च दुःखोदयनं च मार्गो निरोध इत्थं तु चतुष्टयम् ।
सुखं तु दुःखायतने च मार्गो दुःखोदयेति चतुष्टयम् ॥ १ ॥
दुःखोदयेष्वायतनानि पूर्वं मार्गं निरोधं तु परे प्रवेक्ष्य ।
चतुष्टयमिच्छन्ति वपन्तु पूर्वाण्येषां सत्यानि पृथग् वदामः ॥ २ ॥
पृथ्वी च वायुश्च जलं च तेजो रूपं च विज्ञानमिमानि सन्ति ।
पञ्चिन्द्रियस्थायतनानि तेषां योगेन दुःखोदय इन्द्रियेषु ॥ ३ ॥

दुःखविवेकः ।

- २ आनन्द एवाखिलमेतदुक्तं यद्वाह्यैस्तद्धि न साधु विद्यः ।
स यत्साम्योऽस्ति निसर्गतस्तु स्याद्देवना सर्वमिदं हि दुःखम् ॥ ४ ॥
संसारि यत्नाम तदस्ति दुःखं तत्पञ्चधा स्याद्विद्वद् रूपसौम्ये ।
संस्कारविज्ञानकवेदनाश्च स्कन्धा इमे स्युः क्षणिकाणुलंघाः ॥ ५ ॥
पद्मभावना ब्रह्मविदो विदुर्यां न तत्र सत्ता पृथगिष्यतेऽर्थः ।
सर्वाण्यसन्ति क्षुपपादयामः स्कन्धान् हि पञ्चैव ततो वदामः ॥ ६ ॥

रूपस्कन्धो दुःखम् ।

- ३ स्वार्थान्युपेतेन्द्रियवृत्तिभागो रूपं ततो वस्तुनि वस्तुता स्यात् ।
न यस्य रूपं किमपि प्रपद्ये नैवास्ति तद्वस्तुनि मे प्रपत्तिः ॥ ७ ॥
पृथ्वीजलं वायुरथावलक्षं नीलं हरिणीतमथो कपायम् ।
तिक्तं खरः पेशलमाशुमन्दो दूरान्तिके सौष्ठवदौष्टवे वा ॥ ८ ॥
यत्किञ्च बुद्ध्या भिद्यते तदेषां रूपं मत्तं द्रष्टरि दृश्ययोगात् ।
प्रायेण वा यद्भियतेऽस्य धर्मं स दृश्यसंस्कार इहात्मयोगात् ॥ ९ ॥

* दुःखं, दुःखसमुदयः, निरोधः, मार्गः,—इत्याद्यैसत्यचतुष्टयम् । पदायतनानां समुदयेऽन्तर्भावः । दुःखं, समुदयः पदायतनं, मार्गः—इति वा । निरोधस्य मार्गोऽन्तर्भावः ।

स्पर्शः, वेदना, सुप्ता, उपादानं, मयः, जातिः, जरा, मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्भ-
नस्ता—इत्येवंजातीयानां क्षीगतसमयसिद्धानां भावनामप्येवैवान्तर्भावः । सुप्ण्या वाह्याय-
वेद्योपादानम् । हा पुत्रेत्यादि प्रलापः परिदेवना ।

संज्ञास्कन्धो दुःखम् ।

४ संज्ञा हि नामानि यतो यदच्छा जात्यादिशब्दान् प्रवदन्थभेदात् ।
संप्रत्ययो भिद्यत एष शब्दोल्लेखीहि रूपादपि कर्मणोऽपि ॥ १० ॥

संस्कारस्कन्धो दुःखम् ।

५ सत्ताप्रवृत्ती परिवृत्तिशक्ता चतुर्विधं कर्म तु संस्क्रिया स्यात् ।
सत्तास्ति बुद्धिः किल संस्क्रिया सा क्षणक्रिया संततिक्लृप्तरूपा ॥ ११ ॥
शक्तिस्तु सा सत्त्वनियन्धना भवेदर्धक्रियोत्पादनकारिता हि या ।
यतोऽन्यथा दृष्टमथान्यथा पुनः प्रदृश्यते सा परिवृत्ति संस्क्रिया ॥ १२ ॥
कायस्य वाचो मनसश्च या गतिः प्रवृत्तिरेवा तदिदं चतुर्विधम् ।
कर्मैव संस्कार इद्वैप उद्भवत्यात्मीय आत्मन्यपि वा प्रवाहतः ॥ १३ ॥
ये पुरयपापाप्यभिधा अदृष्टास्ते कर्मजन्यातिशया अनित्याः ।
ते धर्मरूपा इह संनिविष्टा नश्यन्ति काले परिपाकमाप्ताः ॥ १४ ॥
ये वेदनास्कन्धनियन्धनाः स्युः क्लेशा हि रागादय एवमन्ये ।
भवन्त्युपक्लेशगणा मदेर्ष्यामानादयस्ता अपि संस्क्रियाः स्युः ॥ १५ ॥
सत्ता पृथक् केचिदुपासते तथा परे पृथक् कर्म विदुश्च तन्मतम् ।
न साधु मनो द्रव्यमप्युपास्महे संस्कारभयोभयसंप्रदादिह ॥ १६ ॥

विज्ञानस्कन्धो दुःखम् ।

६ विज्ञानमिष्टं त्रिविधं स आत्मात्मीयं च संबन्ध उतानयोश्च ।
विज्ञानमस्त्यालयसंज्ञमात्मा सोऽहं तदालोचनमात्रमेतत् ॥ १७ ॥
तन्निर्दिशेयं विपयातिरिक्तं तत्रेतरेऽर्थाः प्रतिविम्बिताः स्युः ।

(इत्यात्मा)

७ आत्मीयमुक्तं त्रिविधं प्रमाणं प्रमेयमात्मायतनं च तेषु ॥ १८ ॥
प्रमाणमात्मीयमिदं चतुर्धा त्वालम्बनं वा समनन्तरं वा ।
नियामकं वा सहकारि वेति प्रवृत्तिविज्ञानमपीदमाहुः ॥ १९ ॥
नीलाभिधालम्बनतो हि नीलाकारो भवेत् प्रत्यय एष तत्र ।
या प्रत्यभिज्ञा समनन्तरं तत् प्रोद्बुद्धसंस्कारसमन्वयात्स्यात् ॥ २० ॥
नियामकं चक्षुरतोऽस्ति रूपोल्लेखी रसप्रत्ययतो विभिन्नः ।
आलोकमात्रं सहकारि तेषां पूर्वत्रयं चित्तमुदाहरन्ति ॥ २१ ॥
अस्तीति धीर्नाम च रूपमेतद्ब्रह्म प्रमेयं धृतमात्मना यत् ।
कर्मन्द्रियं धीन्द्रियमेतदर्थं धर्मा मनस्यायतनानि विद्यात् ॥ २२ ॥
आत्मानमेतु त्रिषु सन्निविष्टे पश्यामि नातोऽन्यगतं तमीक्षे ।
तस्मात्तदात्मीयमिदं त्रयं स्यात् प्रमेयमेके त्विह चैतमाहुः ॥ २३ ॥

(इत्यात्मीयम्)

- ८ चित्तस्य चैत्तेऽप्ययमात्मनो, वात्मीयेऽस्ति संबन्ध इहाविशेषात् ।
 अब्रह्मेद्वावगमैस्त्रिधाऽसौ स्यात्तत्फलं रूपविधारणाख्यम् ॥ २४ ॥
 चित्तात्मनोः संमुखता च योगश्चावग्रहः संशयनं बुभुत्सा ।
 प्रमाणद्वयं तद्ब्रह्मतंत्रियोगा निर्धारणं चेति मताः पडीहाः ॥ २५ ॥
 आत्मीयभेदा विधिरप्यभेदे भेदेष्वभेदानुपपत्तिरूहः ।
 अथाशिकत्यागवशाद्मुष्मिन्नेकात्म्यविश्रान्तिरसाववायः ॥ २६ ॥
 सम्बन्धतः प्रत्ययनं तद्दुर्ध्वं स्याद्धारणाऽस्यात्मनि द्वय्यरूपा ।
 संस्काररूपे अपि नाम चेति त्रयं तदात्मीयमिदं पुनः स्यात् ॥ २७ ॥
 (इति संबन्धः)

वेदनास्कन्धा बुःखम् ।

- ९ दुःखं सुखं मोह इमा अविद्यास्ता वेदनास्ता अपि दुःखमेव ।
 सुखं तु दुःखस्थितिहासमाहूर्न वस्तुगत्या सुखमस्ति किञ्चित् ॥ २८ ॥

समुदयविवेकः ।

- १० दुःखं हि दुःखोदयदोष आत्मात्मीयत्वसंबन्धविशेषरूपः ।
 स स्याद्विधा स्तम्भकृतौ तु मोहो द्वेषः प्रवेकेऽन्वयेन च रागाः ॥ २९ ॥
 लोभादयोऽप्येऽप्यनुयायिनः स्युस्तेषां ततो दुःखमुदेति भूयः ।
 स्कन्धेभ्य एभ्यः पुनरप्य एते स्कन्धादि रागादिवशाद् भवन्ति ॥ ३० ॥
- ११ दुःखोदये दोष इह द्विधा स्यात् संप्रत्ययाद्योप निबन्धनोऽयः ।
 स योगपश्चात् क्रमिकाच्च योगात् तथैव हेतुपनिबन्धनोऽयः ॥ ३१ ॥
 यथाङ्कुरोऽजायत बीजहेतुः पद्मधातवः स्युः समवायिनोऽस्मिन् ।
 सहैव सर्वे समवेत्यरूपं संभावयन्ते समवेतमेकम् ॥ ३२ ॥
 कादिपगन्धी भवतः पृथिव्याः स्नेहो रसोऽन्नयोऽथ च तेजसः स्तः ।
 रूपोऽप्यते स्पर्शगती तु वायोः शब्दावकाशौ गगनानुपद्वात् ॥ ३३ ॥
 सर्वे त्वृतोः स्यादिति दुःखहेतुर्नापेक्षते चेतनयत्नयोगम् ।
 पद्मधातुयोगाद् युगपत्तु बीजात्स्यादङ्कुरोऽयं समवायि हेतुः ॥ ३४ ॥
 अथाङ्कुरोऽजायत बीजतोऽस्यात् काण्डं ततो नालंमतश्च गर्भः ।
 ततश्च शूकं तत एति पुष्पं ततः फलं चेति हि पर्ययाः स्युः ॥ ३५ ॥
 पर्यायिहेतुः क्रमिकोऽयमुक्तः परेऽपि भेदा वह्नौ भवन्ति ।
 दुःखस्य दुःखं प्रभवस्ततस्तैः स्कन्धैर्विहीनं न जगत् क्वचित् स्यात् ॥ ३६ ॥

निरोधविवेकः ।

- १२ तयोर्निरोधः प्रथते विमुक्तिः सादुःखदुःखोदयनातिमुक्तिः ।
 निर्वाणमायाति तदायमात्मानात्मीयसंबन्ध उदेति तस्मात् ॥ ३७ ॥

मार्गविवेकः ।

- १३ दुःखं हि सर्वं क्षणिकं क्षणक्षयीत्येव हृदा या प्रथतेऽत्र वासना ।
 निरोधहेतुः स हि मार्ग उच्यते दुःखान्तमायाति हितेन सोऽध्वना ॥ ३८ ॥
 विज्ञानमेधालयसंज्ञमात्मा तत्रैव सर्वा अपि वासनाः स्युः ।
 तद्वासनानाशत आत्मशुद्धिः संमार्जनं तत् तत्र एव मार्गः ॥ ३९ ॥
 या वासना सा पुनरात्मरूपं ज्ञानक्षणप्रक्रमसंततिः सा ।
 तद्वासना मार्जनतो निरोधः स्यात्संततेरात्मविनाश एव ॥ ४० ॥
 यदात्मनः सर्वमुदेति दुःखं तदात्मनाशादिह दुःखनाशः ।
 दुःखप्रणाशः पुरुषार्थे इष्टस्तदात्मनिर्वाणमुशन्ति शिष्टाः ॥ ४१ ॥
 स्पशेत्सृष्ट्या दुःखं, शोकः परिदेवनाजरा मृत्यु ।
 भव-जाति-दुर्मेनस्त्वो-पादानं वेदना वेति ॥ ४२ ॥
 सौगतसमये सिद्धा इतरेतरहेतुका पते ।
 एषां यः संघातः सोपि निखिलदुःखसमुद्भये हेतुः ॥ ४३ ॥

उपसंहारः ।

- १४ एवंविधं बौद्धमतं निर्दार्शितं मतेऽत्र बौद्धं सकलं निदृश्यते ।
 बुद्धिर्हि विज्ञानमिमा हि बुद्धयः सर्वास्ततो बौद्धमिदं जगद्बिदुः ॥ ४४ ॥
 उत्पन्ननष्टक्रमवत् प्रवाहि बुद्धिक्षणानां स्वविभागभाजाम् ।
 सन्तानधारा बहुधा प्रवृत्ता आभाति तद्विश्वमसारमेतत् ॥ ४५ ॥
 सर्वं तु दुःखं क्षणिकं स्वलक्षणं शून्यं च बुद्धः स पुराभ्युपागमत् ।
 बौद्धैरशेषैरपि चादितक्षयं मत्वा चतुर्थं तु कृतं चतुर्मेतम् ॥ ४६ ॥
 वैभाषिकं माध्यमिकं च योगाचारञ्च सौत्रान्तिकमित्थमन्याः ।
 शाखाः क्रमाद्बौद्धमते चतस्रोऽभूवन् प्रधाना अपरे च केचित् ॥ ४७ ॥
 * त्रिसहस्राब्दसकाले मध्यमिका नामतो नगरी ।
 शिविजनपदे पुरासीजगरीत्येवाहुरधुनैनाम् ॥ ४८ ॥
 बुद्धस्य शाक्यसिंहस्यैतस्यां मतधरा बहवः ।
 आसन् माध्यमिकास्ते सर्वे शून्यं गुरुकृतः प्राहुः ॥ ४९ ॥
 शून्यं विज्ञानात् परमिति वा वैज्ञानिकाः परे न्यवदन् ।
 विषयाः सन्ति परोक्षा इति हि तृतीयाः परेऽकथयन् ॥ ५० ॥

* राजपूताने में मेवाड़ उदयपुर राज्य में विचौड़ के किछे से अनुमान ७ मील उत्तर "नगरी" नाम का शहर है वह वेदला के चौहांन सदांर की जागीर में है। यही ईस्वी सन् पूर्व की दूसरी शताब्दी के लगभग मध्यमिका नगरी कहलाती थी। वहां के उसी समय के तांबे के सिक्के मिले हैं जिनपर—"मध्यमिकाय शिविजन पदम्"—यह लेख है। इसका अर्थ है—शिविदेश के मध्यमिका नगरी का सिक्का ।

(१६)

वैभाषिकाश्चतुर्थां गुरुवचनं श्रुत्यामिति नातस्थे ।

वैभाषिकत्वमेपां स्वगुरुविरुद्धार्थभाषित्वात् ॥ ५१ ॥

बौद्धे मते वा श्रमणे मते वा वैनाशिकत्वांजुभवादभेदम् ।

इच्छन्ति केचिद्विदित्वमूलप्रभेदतो भेदमुशन्ति केचित् ॥ ५२ ॥

इति सदसद्वादस्य प्रत्ययस्फोटाधिकारे त्रिविकल्पे क्षणिक-

विज्ञानसिद्धान्तो द्वितीयो विकल्पः ॥ २ ॥

इत्यसद्वादपक्षात्मकं श्रमणमतम् ।

अथ प्रत्ययाद्वैतविमर्शं त्रिविकल्पे—

आनन्दविज्ञानवादः । (सदसद्वादः)

अस्तिभाती ।

- १ आनन्दतः सर्वमिदं प्रजज्ञे द्वे तस्य रूपे भवतोऽस्तिभाती ।
दुःखं हि शून्यं सुखमर्थसत्ता दुःखं ह्यविद्या सुखमर्थबोधः ॥ १ ॥
न चोपलब्धिः पृथगस्तितः स्यान्नास्तितः पृथक् संवित्तितोपलब्धेः ।
एकं तयोरेव्यभिचारतो यद्रूपं तमानन्दमुपपन्नवन्ति ॥ २ ॥
आनन्दमव्याकृतरूपमाहुस्तेस्यैव तु व्याकृतिरस्तिभाती ।
द्रव्यं गुणः कर्म च तेऽस्तिभावा भात्या तु सामान्यविशेषभावौ ॥ ३ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां समवायः ।

- २ एकैव सत्ता बहुभिर्विशेषैः पृथक्कृता तेन विभेददृष्टिः ।
सत्ताग्रहण्येकतया प्रतीतिर्विशेष एकत्र बहुत्वबुद्धिः ॥ ४ ॥
भूमा तु सत्ता त्वणिमा विशेषः पश्यामि ताभ्यां समवेतरूपम् ।
सोऽर्थो हि सामान्यविशेषतो यो द्रव्ये गुणादेः समवाय एकः ॥ ५ ॥
व्यक्तिर्विशेषः किल जातिरेवा सत्ताऽऽकृतिस्तूभयभोगमात्रा ।
जात्याकृतिव्यक्तिकृतः पदार्थः स खल्वमूर्पां समवायरूपः ॥ ६ ॥
भूमा त्वणिन्ना भ्रियतेऽल्पतायां भूम्नाणिमापि भ्रियते विसारे ।
तत्सिद्धमात्राऽऽकृतिरेतयावच्छिन्नास्तितमत् सत् नितयं तदाहुः ॥ ७ ॥
कर्माणि सामान्यविशेषभेदाद् गुणाश्च द्रव्ये समवायमीयुः ।
* इत्थं कृतोयः समवाय एकस्तमेव लोकास्तु पदार्थमाहुः ॥ ८ ॥
वैरोपिके तत्र नये पदार्थाः पडित्थमेके प्रतियन्ति तत्र ।
धर्मा अमी कर्मगुणा विना तैर्द्रव्यं न सत्तां न विशेषमेयात् ॥ ९ ॥

भावाभावौ ।

- ३ यो भाव्यते तत्र हि भावशब्दो यः सत्तया भाव्यत एव भावः ।
यो भावनाभिर्धियते स भावो भावा इमे यानिह भावयामः ॥ १० ॥
त्रिधा हि भावा अपि भाति सिद्धा अप्यस्ति सिद्धा अपि तद्विसिद्धाः ।
सर्वान् द्विसिद्धानिह लोकयामस्तत्रास्ति सिद्धानपि भाति सिद्धान् ॥ ११ ॥
द्रव्यं गुणः कर्म च ते त्रयोऽस्त्या भात्या तु सामान्यविशेषभावौ ।
द्राभ्यां पुनस्तत्समवाय इत्थं भावा अभावस्तु विभागरूपी ॥ १२ ॥

* द्रव्ये गुणकर्मणां सामान्यविशेषाभ्यां ये समवायास्ते पदार्थाः—इति कयादसुत्रार्थः ।

सदसद्भ्यामद्वैतम् ।

- ४ अस्ति हि सामान्यमथेह भातिर्गुणस्तद्विद्यं न तयोर्बहिष्कृतम् ।
अस्तिस्तु भात्याऽथ च भातिरस्त्या सिद्धयत्यतस्ते अपि युक्तौ ॥ १३ ॥
यद्भाति सिद्धं यदिहास्ति सिद्धं यच्च द्विसिद्धं सद्विदं संमत्तम् ।
अस्तु शून्यं तदभावमाहुर्द्वैतं त्वसत्त्वादसतो न कल्प्यम् ॥ १४ ॥

द्रव्यम् ।

- ५ गुणाश्च कर्माणि च यत्र सन्ति द्रव्यं तदुक्तं गुणकर्मभिन्नम् ।
गुणेषु कर्मेष्वपि वा गुणा वा कर्माणि द्रव्याण्यपि वा न सन्ति ॥ १५ ॥
पृथक्पृथक्तेजः पचनेऽन्तरिक्षं कालो दिगात्मा मनः इत्यमूर्तिः ।
द्रव्याणि तेषामपि कालदिग्भ्यां तान्यस्ति सिद्धानि प्राणि यानि ॥ १६ ॥

द्रव्यविशेषपरीक्षा ।

- ६ (१) द्रव्यं द्विधास्तीश्वरविश्वभेदाद् यदीश्वराख्यं तदिहैकमेव ।
तत्किञ्च निर्गुणमस्ति विश्वं स्वनेकरूपं सगुणं सकर्मम् ॥ १७ ॥
निरक्षर्यं कर्मगुणानपेक्षं दिग्देशकालातिगतं विशुद्धम् ।
रूपं यद्देस्तीश्वरभेत्दाहुर्न भेदकं तत्र तत्तत्तदेकम् ॥ १८ ॥
रूपं विशिष्टं गुणकर्मभिन्नं सापेक्षमेतद्गुणकर्मभेदात् ।
तत्पारतम्याच्च भवत्यनन्तं जीवाश्च मूर्तानि च तस्य भेदाः ॥ १९ ॥
- (२) इत्येक आहुः पर आहुरेको दिग्देशकालैरमितोऽस्ति नित्यः ।
धिभुः स्वयम्भुरिह कश्चिदर्थो द्रव्यं शुद्धैः कर्मभिरस्य भेदाः ॥ २० ॥
द्रव्यं तु सत्तैव तदेकरूपं गुणाः पृथक्तेन पृथक्त्वमेवाम् ।
द्रव्यात्पृथग्भूय तु ते गुणा वा कर्माणि वा सन्ति न भवन्ति नास्मिन् ॥ २१ ॥
द्रव्याण्यनन्तानि न सन्ति, ये तु द्रव्येषु भेदाः प्रतिमान्ति केचित् ।
ते चाश्रितानां गुणकर्मणां स्युः प्रभेदतोऽप्यासवशात् प्रतीताः ॥ २२ ॥
- (३) केचित्पुनः प्राहुरिमानि सन्ति द्रव्याण्यनेकानि विलक्षणानि ।
विभिन्नशक्तीनि सनातनानि स्वभावाविकास्तद्गुणकर्मभेदाः ॥ २३ ॥
- (४) अन्ये विदुर्द्रव्यमिदं न किञ्चिद्गुणान् हि पश्यामि गुणातिरिक्तम् ।
न प्राप्यते किञ्चन तेन मन्ये स द्रव्यशब्दो गुणकूट एव ॥ २४ ॥
- (५) इत्थं विदुर्द्रव्यमनेकधाऽन्ये किन्त्वेप ऊचे भगवानुलूकः ।
नित्यान्यनित्यानि च तानि कर्मगुणातिरिक्तानि वहन्ति सन्ति ॥ २५ ॥
आत्मा मनः कालदिशौ-विहायाः वाय्वग्निपायो बभ्रुषा इमानि ।
द्रव्याणि नित्यानि नवाथं वाय्वादयस्त्वनित्या अणुसंघरूपाः ॥ २६ ॥
नित्येषु नित्या गुणकर्मवत्ता न निर्गुणं निष्कियमस्ति द्रव्यम् ।
अण्वनि वाय्वादिमनांसि मूर्तान्यन्यानि संत्वारि विभूनि सन्ति ॥ २७ ॥

गुणाः ।

- ७ मनस्यमी रूपरसाद्यो ये स्युः प्रत्ययांस्तान् प्रवदन्ति तेषाम् ।
 प्रयोजका वस्तुनि सन्ति धर्मा अतीन्द्रियाः केचन ते गुणाः स्युः ॥ २८ ॥
 गुणा वहिर्वस्तुनि सन्ति सर्वे पूरुष्य तैर्ये मनसो विकाराः ।
 ते प्रत्ययाश्चित्तगता गुणानां वहिःस्थितिः प्रत्ययगा विभाति ॥ २९ ॥
 आकारविस्तारगतिप्रकाराः केचिद्गुणा वस्तुषु वस्तुभूताः ।
 यथा प्रतीताः स्युरिमे तथैवाविशेषमर्थेष्वपि तान् प्रविद्यात् ॥ ३० ॥
 किन्त्वत्र रूपं रसगन्धस्पर्श इमे वस्तुगता न धर्माः ।
 ते यौगिकाः सन्ति मनस्यमीपासुत्पादका वस्तुषु सन्ति धर्माः ॥ ३१ ॥
 या वेदना कण्ठकवैद्यतः स्यात् कण्ठके साऽपि तु सा मनःस्था ।
 तद्देवतोत्पादकतीक्ष्णताद्याः सन्त्येव धर्मा इव कण्ठकेऽपि ॥ ३२ ॥
 शोणं हरिद्वस्त्वखुवीक्षणेन पश्यामि खेद्भूरि वृहत्करेण ।
 पृथक् पृथक् तर्हि भवन्ति दृष्टाः प्रत्यङ्गभाना अवलक्षवर्णाः ॥ ३३ ॥
 तस्माद् गुणा वर्णरस्तादिसंज्ञा वैशेषिकाः सन्ति हि भाति सिद्धाः ।
 प्रयोजका ये तु गुणा अमीपां तत्संज्ञका वस्तुषु तेऽस्ति सिद्धाः ॥ ३४ ॥

८ वेगाद्विद्यतिस्थापकभावनाख्याः संस्कारभेदा गुरुता पृथक्त्वम् ।
 ह्रस्वत्वदीर्घत्वमथो महत्त्वाणुत्वे परत्वापरत्वे द्रव्यत्वम् ॥ ३५ ॥
 स्नेहोऽथ संयोगविभागसंख्या स्पर्शोऽथ शब्दो रसरूपगन्धाः ।
 अधर्मधर्मा सुखदुःखयत्ना धीर्द्वेष इच्छेति गुणा अमी स्युः ॥ ३६ ॥

९ ह्रस्वत्वदीर्घत्वमथो महत्त्वाणुत्वे परत्वं च तथाऽपरत्वम् ।
 पृथक्त्वसंयोगविभागसंख्याः स्युर्भाति सिद्धा अपरेऽस्ति सिद्धाः ॥ ३७ ॥
 यदस्ति सिद्धत्वमुच्यन्ति तेषामुल्लूकपूर्वा मुनयः पुराणाः ।
 दिक्कालवत् तन्मतमेतदेपां तत्कलत्रसद्वलक्षणमेषु भाति ॥ ३८ ॥

१० केचिद् द्रवत्वं द्विविधं वदन्ति संसिद्धनैमित्तकभेदतस्तत् ।
 भ्रान्तं जलेऽपि द्रवताऽग्नियोगदिवेत्सुल्लूको भगवानुवाच ॥ ३९ ॥
 द्रव्येषु चक्षुः प्रथमं युनक्ति रूपेण पञ्चादिति केचिदाहुः ।
 तद्भ्रान्तमेति प्रथमं तु रूपं स्वार्थं ततो द्रव्यमिदं प्रपश्येत् ॥ ४० ॥

कर्मम् ।

११ धदन्त्यथो कर्म तु पञ्चधा तथाऽपक्षेपयोत्क्षेपणके प्रसारणम् ।
 आकुञ्चनं वा गमनं च यान्यतो भिन्नानि तेषामिह संग्रहो मतः ॥ ४१ ॥
 इदं द्विधा कर्म बलं फलं च तद्वस्तु नित्यं बलमस्ति सिद्धम् ।
 यत्कार्यरूपं परिणम्यमानं तद्भाति सिद्धं तददित्यदृष्टम् ॥ ४२ ॥

सामान्यविशेषौ ।

१२ सामान्यमस्ति द्विविधं परं यत् तां निर्विशेषां प्रवदन्ति सत्ताम् ।
 अथावरं यत् सविशेषमेतां जातिं विदुर्जातिवद्बलमाहुः ॥ ४३ ॥

न जातिरर्थोऽस्ति नरस्य द्रष्टव्यदाकृतिर्धोऽविदाऽथ सैव ।
 उच्छिद्यते चेन्मुदरेप तर्हि व्यक्तिष्विमां वक्ति प्रकल्प्य जातिम् ॥ ४४ ॥
 जातिर्हि धीरेव स धर्म ईक्षितुर्न वस्तुधर्मः स हि वस्तुतः पृथक् ।
 सोऽनागतातीतसर्मापदूरकातिवाहितव्यक्तिसदृशताग्रहः ॥ ४५ ॥
 द्रव्यं तदाकार इमौ तु धर्मा तयोर्द्वयोर्योगवशेन सृष्टिः ।
 संभाव्यते प्रत्ययतः पृथक्त्वं न वस्तुतः साकृतिरेव जातिः ॥ ४६ ॥
 नास्त्येव जातिः प्रवदन्ति केचिद्धीरेव जातिः प्रवदन्ति केचित् ।
 स्वतोऽस्ति जातिः प्रवदन्ति केचिज्जाती विदुर्ह्याणि मतानि पूर्वं ॥ ४७ ॥
 किन्तुवीक्षतेऽसौ भगवाणुलूको वस्तुनि सन्ति विविधानि लोके ।
 अस्त्या च भात्योभयथा च सिद्धान्त्येपा तु जातिर्भियतेऽत्र भात्या ॥ ४८ ॥
 जातिर्विभिन्नाकृतिरस्य भिन्ना व्यक्तिश्च भिन्नेति वदत्युलूकः ।
 जातिः समानप्रसवात्मिका स्यात्तस्मिन्मस्त्याकृतिरङ्ग संस्था ॥ ४९ ॥
 स्पर्शाद्यो यत्र गुणा द्रवत्वं संस्कारमानौ घनता गुरुत्वे ।
 यत्र क्रिया येन्द्रियतोऽभिनेया सा व्यज्यते व्यक्तिरतोऽस्ति मूर्तिः ॥ ५० ॥
 सन्वयघस्थाऽऽकृतिसव्यपेक्षा, व्यक्तिर्न सा व्यक्तिगणे तदैक्यात् ।
 जातिर्न सा भिन्नतया प्रतीतेरेकैकजातौ वदुधाकृतीनाम् ॥ ५१ ॥
 य एकभावे पृथगात्मभावा नित्या अनित्या द्विविधा विशेषाः ।
 तेनास्तिसिद्धा अपि भातिसिद्धास्ता व्यक्लयस्तास्त्रगुणवस्तुनित्याः ॥ ५२ ॥
 व्यक्लयाकृती जातिरपेक्षते सा जातिर्न चेन्मुद्रवकोऽपि गौः स्यात् ।
 आत्याकृतिव्यक्लय एकभूताः पदार्थ इष्टो न पृथक् त्रयः स्युः ॥ ५३ ॥

भावाभावाद्वैतम् ।

- १३ विद्याप्यविद्या सदसत्त्व भावा भावाविति द्वैतमिदं न शक्यम् ।
 न द्वैतहेतुर्हि भवेदभावो भावः स एकस्त्वविशेषतः स्यात् ॥ ५४ ॥
- १४ पतन्दि वैशेषिकदर्शनं तत् प्रोवाच पूर्वं भगवान् कथादः ।
 द्रव्यं गुणः कर्म च साक्षितानि परीक्षितान्यत्र विशिष्य विधात् ॥ ५५ ॥

इति सदसद्भादस्य प्रत्ययस्फोटाधिकारे त्रिविकल्पे ज्ञानन्द-
 विज्ञानसिद्धान्तस्तृतीयो विकल्पः ॥ ३ ॥

इति सदसद्भादपक्षात्मकं मध्यस्य अतम् ॥

इति श्रीमधुसूदनविधावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्भादे
 प्रत्ययस्फोटाधिकारः संपूर्णः ॥ १ ॥

इति सदसद्भादस्य प्रथमं प्रस्थानं प्रत्ययविमर्शाख्यम् ॥ १ ॥

अथ प्रकृत्यद्वैतविमर्शे त्रिविकल्पे—

कर्मद्वैतसिद्धान्तः । (असद्वादः)

- १ एकं न यावत् परतो युनक्ति तावद्विकारा न भवेद्युरस्मिन् ।
तस्माद्धि नैकं जगतोऽस्य मूलं संभाव्यते द्वैतममुष्य मूलम् ॥ १ ॥
पश्यन्त इत्थं प्रवदन्ति केचित् द्वैतं न तत्साधु धर्मं तु विधाः ।
असंभवं द्वैतमिदं द्वयोः स्याद् ध्रुवं विभागाय परं तृतीयम् ॥ २ ॥
एवं त्रयाणां च विभाजकं स्यात् तत्पञ्चमं चाप्यथ सप्तमं च ।
अनन्तमित्थं जगतोऽस्य मूलं भवेदसत् सद् द्वितयं तु न स्यात् ॥ ३ ॥
अथो अनन्तं जगतोऽस्य मूलं नास्तीति चेत्सर्हि तदेकमेव ।
भवेदगत्या तत एव विश्वं बभूव चायोरिव खण्डरूपात् ॥ ४ ॥
- २ ब्रह्मेति यद् ब्रह्म विदो वदन्ति हि ज्ञानाख्यमप्रच्युतमद्वयं रसम् ।
विश्वस्य मूलं तदसत् प्रतिक्षणं सतामसत्त्वादिदमच्युतं नहि ॥ ५ ॥
- ३ ज्ञानं शरीरप्रभवं, शरीरं ह्यग्रे न चासीदसद्भ्रूवतः सत् ।
प्रजायते तज्जडमेव पूर्वं पञ्चाण्डं ज्ञानमिदं तु कर्म ॥ ६ ॥
- ४ आथर्षणे ब्रह्म विदुः स्वयंभु स्वयंयभूवेत्यसतोऽस्य भावः ।
प्रतीयते नैव पुरा यदासीत् तत् प्रादुरासीदिति कर्ममूलम् ॥ ७ ॥
- ५ ऋकलंछितायामदितिर्दृढरूपतिर्लांफयोऽसतोऽभूत्सदितिस्म पश्यतः ।
ये तैत्तिरीया अपि याज्ञवल्क्यका ये तारिङ्गनस्तेपि तथैव तद्विदुः ॥ ८ ॥
- ६ यद्ब्राह्मणे शंसति तैत्तिरीये मनोऽसतोऽसृज्यतहीति, येवा ।
अग्नेऽसदेवेदमशेषमासीत् ततः सदासीदिति वेदवादाः ॥ ९ ॥
- ७ सिद्धं ततः सर्वमिदं पुरस्तादासीत् ततः शून्यमिदं तदासीत् ।
तमस्तु तत् कर्मयत्नं ह्यसत् तत् ततः सदैतत् सकलं बभूव ॥ १० ॥ *

* देवानां पूर्वेयुगेऽसतः सदजायत ।

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत ॥

(अट्ट. मं. १०।७२) (तम आसीत् तमसा गूढमग्रे इति च)

असद्वा इदमग्न आसीदसतो वै सदजायत ।

सदात्मानं स्वयंकुरुत तस्मात् सुरुतमुच्यते ॥

(तै. उ.)

इदं वा अग्ने नैवकिञ्चनासीत् । नक्षीरासीन्न पृथिवी नान्तरिक्षम् ।

न सदेव असतोऽसृकृत । स्यामिति ।

(तै. ब्रा. २।२।६)

असतोधि अग्नेऽसृजत । अतः प्रजापतिमजायत ।

(तै. ब्रा. २।१६)

* नैवेद किञ्चनाग्नासीत् सृष्ट्युर्नैवेदमावृतमासीदशानायथा । अशानायाहि सृष्टुः ।

तन्मनोऽसृकृत—आत्मन्दीप्त्यामिति । शतपथश्रुतिः ।

* “असदेवेदमग्न आसीत् तत्सदासीत् । तत्समभवत् । सदाखण्डंनिरवर्तत”—

इतिताण्ड्यश्रुतिः

(छां. उ. खं. १६)

- ८ कर्मैव विश्वं तदसत्स्वरूपं न ब्रह्ममिदं श्रमणा वदन्ति ।
सन्तान एव क्षणिकैः कृतो यः स शाश्वतत्वश्रममूलमस्मिन् ॥ ११ ॥
तत्कर्मकर्माद्वयवादिनो मते शून्यं च दुःखं क्षणिकं स्वलक्षणम् ।
निःसारमेतन्न यदन्तरे रसः कुतश्चिदायाति वियाति मेधवत् ॥ १२ ॥
- ९ घटादिवस्तुनि न सन्ति तत्क्रिया दृष्टेर्न चासन्त्युपलब्धिदर्शनात् ।
स्थाने विरुद्धद्विसमन्वयोऽपि नो संभाव्यते सिद्धयति तेन शून्यता ॥ १३ ॥
जलं यथोष्णं भवति प्रयत्नतः शैत्यं तु यत्नापगमे स्वभावतः ।
तथेह यत्नात्सुखमेति नैति वा विनेहया दुःखमुपैति भूयसा ॥ १४ ॥
सर्वं ह्यणुस्कन्धमयं प्रदृश्यते स्कन्धाश्च कालेन भवन्ति भिन्नवत् ।
नारंभका व्यत्ययतोऽस्ति भिन्नता तस्माद्दुर्बुद्धं सन्त्यणुऽप्यणुक्षणाः ॥ १५ ॥
निर्भ्रमेकत्वादिह लक्ष्यलक्षणे नस्तः स्वमेव स्वत एव लक्ष्यते ।
विन्देशकालैरपि ते विलक्षणाः पृथक्क्षणाः सर्वे इमे स्वलक्षणाः ॥ १६ ॥
- १० सन्तानमीक्षे स तदन्तरेऽन्यस्तदन्तरेऽन्यः स तदन्तरेऽन्यः ।
तदन्तरे नात्तत एव रन्मास्तम्भप्रभोस्तः स्थितसारशून्यः ॥ १७ ॥
- ११ नानाधिधान्येव बलाणि वायुवत् समग्वितान्येषमनन्वितानि वा ।
विक्षेपकामावरणानुभावितान्यन्योन्यमाग्नन्ति तदुच्यते जगत् ॥ १८ ॥
यद्दृश्यते तद्बलमेव दृश्यते न दृश्यते तत्र बलेन्तरे रसः ।
बलं बलेनैव हतं स्वयोगतः सृजत्यपूर्वं बलमेव तज्जगत् ॥ १९ ॥
- १२ यदन्यदन्यन्नवतीह तद्बलस्वभाव उक्तोऽथ बलं बलान्तरात् ।
स्थमानमायाति हतं विलक्षणं भवत् तदेतद्बलमेव नो रसः ॥ १४ ॥
समानवेगेन तु सर्वतो दिशं प्रधावदेव स्थिरमत्र दृश्यते ।
बह्व्यः प्रतिद्विद्धितया सर्वैकदा दृष्टाः समानागतयोहि सा स्थितिः ॥ १५ ॥
- १३ बलानि सन्ति क्षणिकानि नैकमप्यनेककालं ध्रियते तथापि तैः ।
रेलेव विन्दुप्रभवा बलैः कृता या संततिः सा स्थिरवद्विभाति न ॥ १६ ॥
न तस्य मूर्तिर्न च तत्र देशो विन्दुं ततः शून्यमिति प्रधीमि ।
तैर्विन्दुमिर्मूर्तिमतीह रेखा ततोऽसतः सद्भवतीति मन्वे ॥ १७ ॥
- १४ विन्देशकालैरुपकल्प्यते यत् तद्वस्तु च स्थानविरोधि यत् स्यात् ।
संबध्यते ब्रह्म तु नैव यत्तै रणुद्धि न स्थानमतो न वस्तु ॥ १८ ॥
सदस्ति सिद्धं किञ्च भाति सिद्धं त्वसद्द्विधा यत् सदसत् तदुक्तम् ।
सत्तात्वंसत्येव हि भाति सिद्धा ततोऽस्ति सिद्धान्यपि संत्यसन्ति ॥ १९ ॥
- १५ इदं हि सर्वं श्रमणं प्रदृश्यते यदस्ति तच्छ्राम्यति हि प्रतिक्रमम् ।
न जानु विश्राम्यति न त्वकर्मकृत स्थिरं तदित्यं श्रमणः प्रचक्षते ॥ २० ॥
कण्ठेविदेवं सुगतश्च कोकुलो धिरोमक्रभ्यापि तथा सताजुगाः ।
इत्यात्मज्ञास्तित्वमुपासतेऽसतामर्थक्रियायां च वदन्त्यकर्तृताम् ॥ २१ ॥

अष्टादशैषां च निफायभेदा अचान्तरानेकविचारभेदात् ।
भवन्ति तानत्र न दर्शयामो मुख्यार्थसंदर्शनमात्रकामाः ॥ २२ ॥
नष्टं मतं यैः समये पुनः पुनः प्रवर्तितं ते सुगतास्तु सप्तधा ।
स्मृताविपश्यी च शिखी च विश्वभूस्तथा फकुच्छन्द उताथ काञ्चनः ॥ २३ ॥
पष्टोऽभवत् काश्यप षष सप्तमो यः शाफ्यसिंहः प्रथितः सगौतमः ।
बुद्धा इमे स्युः भ्रमणाञ्च ते मतास्ते नास्तिका नास्ति सुखं हि तन्मते ॥ २४ ॥

भ्रमणा घातरसना आत्मविद्याविशारदाः ।
कर्मतन्त्रप्रणेतारो नव त्वान्ये न नास्तिकाः ॥ २५ ॥
कविर्द्वैरिर्त्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पेलायनः ।
अधिर्होत्रोऽथ दुर्मिलधर्मसः करंभाजनः ॥ २६ ॥
विदेहस्याजनाभस्य मिथिलेशस्य हंसदि ।
अभयप्रापकं कर्म योगमते न्यर्क्षयन् ॥ २७ ॥ (भागवते ११)

इति सदसद्वादस्य प्रकृत्यद्वैतधिमर्शं कर्माद्वैतसिद्धान्तः पूर्णः ।
इत्यसद्वादरूपं वैनाशिकमतम् ॥

अथ प्रकृत्यद्वैतविमर्शे त्रिविकल्पे—

ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः । (सभादः)

१-रसोपपादन-प्रसङ्गः ।

ये ब्राह्मणा ब्रह्मविदस्त आहुर्ब्रह्मैव विद्मं न तु कर्म किञ्चित् ।
सनातनं ब्रह्म सनातनं तद्विश्वं कथं कर्म भवेदसारम् ॥ १ ॥
तद्ब्रह्म ब्रह्माद्वयवादिनो मते पूर्णं सुखं शाश्वतिकं विलक्षणम् ।
तल्लक्षणं कर्म ततो विलक्षणं सन्न नास्तीह परोवरीणवत् ॥ २ ॥

२ ब्रह्मत्वमत्वा यदिदं बलान्तरा हतं बलं स्थेमगतं तु मन्वसे ।
स्थेमातुकोऽसौ न बलं विरत्वतो रसः समृत्युप्रमथे प्रकाशते ॥ ३ ॥

३ निरन्तराण्येव बलानि सन्ततिर्निश्च्यते किन्तु न सन्ततिर्बलम् ।
परोवरीणाहि बङ्गुल्लैकिका कथं बलं नाम भवेद्ब्रह्माहि सः ॥ ४ ॥

४ जलस्थधारा करकाविकल्पा शिल्पाभिरामास्ति तदत्र शिल्पम् ।
सा रम्यता तत्पतनं च धारा जलं बलं वेति बलं पृथक् स्यात् ॥ ५ ॥
रूपेषु योगेषु तथा प्रतिष्ठा स्वेषां प्रभेदा बलभेदनित्याः ।
संयुक्तरूपं तु यदस्ति तेषामेकं तदेकत्वमिदं कुतोऽस्ति ॥ ६ ॥
तेषां विधर्त्रा मम बुद्धिरेका तथैकया संग्रहणात् तेषाम् ।
एकत्वमायातमिथं च बुद्धिर्बलं बलैकत्वमिदं ततः स्यात् ॥ ७ ॥
धियो बहूनां युगपत् प्रभिन्ना गृह्णन्ति काले न च ताः स्युरग्याः ।
अथापि रूपं धियते तदेकं न बुद्धिभेदादिह वस्तुभेदः ॥ ८ ॥
तस्मात्प्रभिन्नेषु बलैष्वभिन्नवद् बलैष्वेकेषु यदन्तरेकवत् ।
परस्परायुक्त्वबलस्वयोगकृद् यदीक्ष्यते सोऽस्ति बलेतरोरसः ॥ ९ ॥

५ अथोच्यते यद्बलमेव सा स्थितिः समानवेगेन हि सर्वतो विशम् ।
गच्छत् स्थिरं भाति बलात् तत्पृथक्कृतदप्यविज्ञान्यमिव प्रभापते ॥ १० ॥
गतिर्वलं तच्च बलान्तरेणाप्रणोदितं नोदयते कदाचित् ।
न नोदना दिद् नियमानपेक्षा तत्सर्वदिश्या गतिरेव नास्ति ॥ ११ ॥
सा सर्वदिश्या गतिरस्ति चेत् तदा स्यात् सर्वदा सर्वबलैः प्रणोदिता ।
सर्वैर्बलैरप्यथवा न नोदिता सा नित्यसुस्था पृथगिष्यतां रसः ॥ १२ ॥

६ गतिस्त्रिधा स्यादपि धर्षमाना प्रक्षीयमाणाथ परा स्थिरापि ।
गतेर्गतिस्तेन भवेत् प्रतीता गतेर्गति वेग इति भुवन्ति ॥ १३ ॥
यद्वा समत्वं विषमत्वमाहुर्गत्यां तदेतच्च विचारशून्यम् ।
एका गतिस्तत्र कयाथ कस्या वैचन्यसाम्ये च्च संभवेताम् ॥ १४ ॥

क्रमेण वेगो हसति क्रमेण प्रवर्द्धते वा स समधिधराय ।

अर्वागगतिस्तेन परागगतिर्वा विना गतिर्वास्ति गतिश्चिदैवम् ॥ १५ ॥

गतौ स्थिरत्वं तद्विद्ं नु कस्मात् पराकृत्वमर्पाकृत्यमपीद कस्मात् ।

त्रैविध्यमेतद्यदपेक्ष्यसिद्धं गतेः पृथक् सौऽस्ति रसः स आत्मा ॥ १६ ॥

७ गतौ स्थितिर्नामरसः समन्वितो न येद्भवेत्तर्हि गतिः कथं भवेत् ।

स्थितोऽत्र गम्येयुगपत्स्थितो भवेत् स्थितः सदाऽसौ नपथिस्थितो भवेत् १७

वेगस्य निर्धारणमस्ति कालतः प्रदेशतश्चैव यदाल्पकालतः ।

बहून् प्रदेशान् क्रमते तदाधिको मन्दोऽल्पदेशान् यदुत्कालतो यदि ॥ १८ ॥

तत्रेगमानं क्रियते यतो यतः कालः सदेशः सरसः पृथक् भवेत् ।

कालेन गम्यं यत्प्रमेष चक्षते विचक्षणः केचन काललक्षणम् ॥ १९ ॥

८ रसोवर्णं नास्ति यत्प्रमेषोव्ये यत्प्रमेषस्यास्य रसस्य दृश्यते ।

तदस्थितामार्गधेदेकधा रसो यत्प्रमेषो तस्मिन् पथिकानि भिन्नवत् ॥ २० ॥

९ उच्छिद्यमानान्यपि च क्षयं क्षयं पुनर्भवन्त्येव भवन्त्यनुक्षणम् ।

असन्त्यपीमानि तु नो न सन्ति यत्सर्वे रसोऽस्मिन् क्षणिकोहिनास्ति सः २१

१० विन्दुर्हि प्रादेशसदेशभेदाद् रेखात्वदेशादिति ये चदन्ति ।

तदेकपनाभाजमसारमेषां वक्षः स विन्दुर्हि मनो विलासः ॥ २२ ॥

अस्त्येव विन्दुर्यदि तर्ह्यसत्यं कथं भवेत् किन् तदात्थ तस्मात् ।

यिकल्पवृत्त्या यदि तत्र सत्ता मनः सदेतत्र तदान्यदेतत् ॥ २३ ॥

११ विन्दुः स यस्मिन्नाहि देशकालौ तैर्विन्दुभिर्या भवतीह रेखा ।

ततो न देशो गुणपपत्तेऽर्था किन्त्वस्ति देशः सरसो मतो मे ॥ २४ ॥

अनाद्यनन्ता इहता अनन्ता रेखा न कैरभ्युपगन्तुमर्हाः ।

ताश्चाप्रदेशा अपि स प्रदेशाः स एव देशो जगतो रसः सः ॥ २५ ॥

स चाधिमा विन्दुरथैव भूमा निःशेषविन्नात्मफलसर्वरेखाः ।

दिग्देशकालापरिमैयरूपः स एका एवास्ति रसः सदेशः ॥ २६ ॥

१२ अनाश्रयं कापि वर्णं न दृश्यते यत्प्रमेषं चैव तद्वर्णं पुनः ।

यत्प्रमेषं स्यात्तदिहान्ततो वर्णं यदाश्रितं तत्र वर्णं रसोऽपि सः ॥ २७ ॥

१३ पलं हि कर्मोत्क्रमप्रतिष्ठितं स्वभावतो विक्रियते प्रतिक्षणम् ।

ततः प्रतिष्ठातुमिदं न संभवेद् विनारसेन स्वमहिम्नि तद्वत् ॥ २८ ॥

तस्मादिदं यत्र वर्णं प्रतिष्ठितं विलक्षणत्वं जनयत् प्रदृश्यते ।

अकर्म तद्रूपमवश्यमिष्यतेऽप्यस्तं तु कर्मोत्क्रममत्र भासते ॥ २९ ॥

१४ निस्तारतम्यं न विशिष्यगम्यं पाप्मातिरेकाच्च तदस्ति रम्यम् ।

परेऽवरेषाय परावरे वा परात्परं गूढमिदं विदन्ति ॥ ३० ॥

२-सृष्टिप्रतिवादांप्रसङ्गः ।

१५ एको न यावत् परतो युनक्ति तावन्न सृष्टिर्भवतीति वक्ति ।

नास्त्येव सृष्टिस्तु धर्मं वदामः सृष्टस्य भूम्यस्ति हि नावकाशः ॥ ३१ ॥

स्तब्धं तु भ्रूमास्ति जगत् समस्तं न चाशुमात्रं क्वचिदस्ति शून्यम् ।
सृष्टं त्वपूर्वं वद कुत्र तिष्ठेत् पूर्वं विरुन्ध्यादिह पूर्णमन्यत् ॥ ३२ ॥

- १६ अथास्ति शून्यं वदु चान्तरान्तरे तत्रावतिष्ठेत् नवं नवं यद्दि ।
तदाप्यवश्यं परिपूर्णोदये सृष्टिः कदाचित् प्रतिबन्धिता भवेत् ॥ ३३ ॥
- १७ ब्रह्माण्डमेकं जगदस्ति तद्वह्निः शून्यप्रदेशा अपि सन्ति भूयसा ।
सृष्टैरपूर्वैर्बहुभिः पुनः पुनः प्रवर्द्धतेऽएहं यदि सर्वतो दिशम् ॥ ३४ ॥
तदप्यविज्ञान्यामिवात्थ तर्हि ब्रह्माण्डसीमैव न निश्चिता स्यात् ।
यवृद्ध्यतेऽएहं तदशु कचासीद् वर्धियतेऽस्मादिति कः प्रतीयात् ॥ ३५ ॥

- १८ उत्पद्यते यावदनारतं तद्द्विलीयते तावदनारतं तत् ।
न वर्द्धते नापि विहीयतेऽस्मादित्याहुरेके च तदप्यसाधु ॥ ३६ ॥
यावत्पुरालीदपि तावद्बुद्धं नातस्तद्वनं न च वातिरिक्तम् ।
इत्युच्यते चेत् किमिदं तदेकं किं तच्चरूपं परिवर्तते यत् ॥ ३७ ॥
रसः स एकः परिवर्ततेऽस्मिन् बलं तदित्यं द्विविधं यदात्थ ।
उत्पद्यतेऽन्यच्च विलीयतेऽन्यच्चैवं वृथा सृष्टिमिमां तदास्य ॥ ३८ ॥
अमूर्तमूर्तव्यतिरिक्तरूपावज्ञेयतोऽनिर्वचनीयतेऽर्थात् ।
अमूर्तमूर्तात्मकविश्वमेतत् संभाव्यते तत्र हि सृष्टिशब्दः ॥ ३९ ॥
लौक्यंगतः सूक्ष्मतमस्वरूपात् स्थौल्ये ततः स्थूलतमाच्च लौक्ये ।
सोऽर्थः स्वभावात् परिवर्ततेऽस्यावस्थान्यतासृष्टिरिति प्रसिद्धा ॥ ४० ॥
किन्त्वस्य यद्वास्तविकं स्वरूपं तदेव नानास्थितिभिः प्रपद्ये ।
स्वमस्य रूपं परिवर्तनं चेत् तवान्यतोऽन्यस्य न सृष्टिरस्ति ॥ ४१ ॥

- १९ आपः पृथिव्यां रसरूपतः स्थिता धूमात्मनापः पृथिवीत उद्विहताः ।
अज्ञान्तरिक्षे दिशि याति सोमतां पञ्चम्यागत्य स याति वृष्टिताम् ॥ ४२ ॥
वृष्टिर्भवत्यकमिहोर्वरान्तरे तापुंसि रेतः स पुमान् वधूदरे ।
शिशुर्भुवा स स्थविरौ विपद्गतः क्षिप्तं गतोऽन्येति रसात्मनाऽन्ततः ४३ ॥
रसः पृथिव्युद्विहित उद्भिर्देहुरः स्कन्धः प्रशाखा विटपो बलोद्भवः ।
पुष्पोद्गमः श्रीध्विगमः फलोद्भवः शोषोऽतिजीर्णः क्षितिमेत्यसौ रसः ॥ ४४ ॥
यंसावदेकं रससंज्ञमुक्तं तत्रैव तत्कर्म च नामरूपम् ।
तद्भस्तुशून्यं प्रतिभाति भूयो नीरपद्यते वस्तु विलीयते वा ॥ ४५ ॥
यो ह्यत्रसारः प्रतिवस्तु दृश्यते रसः समित्यो न विलीय जायते ।
यजायते तत्र विलीयते पुनर्न वस्तु तन्माधिकमेव आसते ॥ ४६ ॥
वस्तुत्रैकमेव प्रतिपद्यतेऽन्यथाऽन्यथा नवीनं तु न जायते पृथक् ।
एकस्य तत्कर्मणि नामरूपयोर्व्यत्यासतोऽवस्थितिरस्ति मायिकी ॥ ४७ ॥

३-मायावाद-प्रसङ्गः ।

- २० यदत्र किञ्चित् क्षणिकं समीक्ष्यते तदवस्तुमुक्तं तदु यस्तमुच्यते ।
रूपं च तन्नाम च कर्म चेतिहि त्रयं ततोऽन्यत्परिवर्तते नहि ॥ ४८ ॥

कुतस्तदायाति कुतो वियाति वा न तद्यथावत् प्रतिपद्यते यतः ।
 पूर्वं च नासीत् परतो न दृश्यते ततोऽस्ति माथैव चलं न घस्तु तत् ॥ ४६ ॥
 रूपाणि नामानि च तानि कर्माण्येतानि यस्य प्रभवन्ति भूयः ।
 पदेकमेतैः परिवर्तमानैरुद्दिश्यते तेषु स एव सारः ॥ ५० ॥

- २१ यदत्र वीक्षे परिवर्तनं क्वचिन्नाकस्मिकं तद्विद्यते तु दृश्यते ।
 सर्वत्र सेयं नियतिः सनातनी समानभावेन विभाति सुस्थिरा ॥ ५१ ॥
 सर्वं नियत्यां परिवर्तनं धृतं स्वयं तु नेयं परिवर्तते क्वचित् ।
 तां क्वचिन् सत्यं स रसो न तद्वलं स्थिरं हि रूपं परिवर्तनात्मकम् ॥ ५२ ॥
- २२ पश्यन्ति हि श्योमतलं सुनीलं चान्तर्विलं प्रान्तनतं तदूर्ध्वम् ।
 मन्यामोदं धिन्स्वतलं विशुद्धं समं समन्तादधिकाररूपम् ॥ ५३ ॥
 तथैव पश्यन्ति हि कर्म घोरं क्षीणं त्वणीयः क्षणिकैरनेकम् ।
 तदेव तु ब्रह्म यदामि शान्तं भूमानमञ्जुधमुदारमेकम् ॥ ५४ ॥
- २३ सद्स्ति सिद्धं किल भाति सिद्धं त्वसद्बुद्धिधा यत् सदसत्सङ्गतम् ।
 भातिस्तु सत्येव मत्तास्ति सिद्धा तद्भाति सिद्धान्यपि तानि सन्ति ॥ ५५ ॥
- २४ स विश्वकर्मा खलु भौवनः प्राक् सतः सतः आद्ययतीह सृष्टिम् ।
 "द्योनः पिता जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्यासज्जान " (तै. सं. ३. ६. २। ३)
- * ये तैत्तिरीया अपि याज्ञवल्क्या ये तारिडनस्तेऽपि तथा तदाहुः ।
 असत्प्रवादं यद्गु गृह्यन्ति वा सतः सतां सृष्टिममी वदन्ति ॥ ५७ ॥
- २५ सर्वे जगद् ब्राह्मणमेव चर्तते ब्रह्म प्रतिष्ठा प्रभवः परायणम् ।
 ब्रह्माधिनाशीत्यविनाशि दृश्यते विश्वं न्विति ब्रह्मविद्ः प्रचक्षते ॥ ५८ ॥
 "एष निलो महिमा प्रणस्य न कर्मणा बद्धंते नो कनीयान् ।
 तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन" ॥ ५९ ॥

इति सदसद्वादस्य प्रकृत्यद्वैतविमर्श—
 ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः ॥

इति सद्वादरूपं ब्राह्मणमतम् ॥

• असत्त्वेन समवति असत् ब्रह्मेति वेद वेत् । अस्तित्वहेति चेद् वेद सन्तमेन सतोविदुः ॥

(तै. उ.)

असद्वा इदमत्रासीत् । किं तदसदासीदिति । ऋषयो वाव तेऽत्रोऽसदासीदिति

(शत. ६। १। १)

सदेवसौभ्येदमत्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुः—असदेवेदमत्रासीत्—

देकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सजायैत् । कुतस्तु खलु सौभ्यैव स्यादिति हीयाच—

कथमसनः सजायितेति । मत्त्वेन सौभ्येदमत्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

(ज्ञां. उ.)

अथ प्रकृत्यद्वैतविमर्शं त्रिविकल्पे—

द्वैताद्वैतसिद्धान्तः (सदसद्वादः) ।

- १ येषामसद् ब्रह्म भवन्त्यसारात्मानो भुवं ते स्वयमप्यसन्तः ।
ब्रह्मा विनाश्यास्ति सदेति येषां मतिः स्थिरात्मान इमे हि सन्तः ॥ १ ॥
- २ यथाभ्रखण्डावृतमकर्मण्डलं पृथग् दृशोहा स्पृशतां न जायते ।
सूर्यास्ति धरिवमिहापि कर्मणाऽवृत्तेऽमृते धीरतां न जायते ॥ २ ॥
तदभ्रखण्डावृतदृष्टिमण्डलं न संस्पृशत्यत्र तदकर्मण्डम् ।
राधिर्न चेत्तर्हि तदभ्रमण्डलं कथं तमस्याकलयेत् तमोमयम् ॥ ३ ॥
तत्कर्मदोषावृतदृष्टिमण्डलं न ब्रह्म तद्व्यापकमायु पश्यति ।
न ब्रह्मचेत् कर्मनिराशयं कथं स्थितं भवेत् कस्य च संस्क्रिया भवेत् ॥ ४ ॥
तद्ब्रह्म तस्मात् पृथगिष्यते भुवं तत्रैव तत्कर्म समस्तमास्थितम् ।
उदेति तत्रैव च तिष्ठति क्षणं लयं च तत्रैव तदेति खण्डशः ॥ ५ ॥
- ३ ब्रह्मावृतं पूर्णमखण्डमद्वयं शान्तं शिवं शाश्वतिकं तथा त्रयम् ।
अनादि चानन्तमसङ्गमव्ययं तन्निर्गुणं निष्कलमेकमक्रियम् ॥ ६ ॥
क्षुब्धं बलं तु क्षणिकं प्रदेशयत् घोरं मितं शून्यमनेकमहपवत् ।
प्रतिक्षणपूर्वमिति स्वलक्षणं क्रियात्मकं भूरिकणं महाशुणम् ॥ ७ ॥
- ४ रसोऽमृतं नामघलं तु मृत्युर्बलं न चेत् स्याद् रस एव किं स्यात् ।
रसो न वेत्स्यात् कवलं तु तिष्ठेत् तस्मादिमौ नित्यशुतौ हि धर्मौ ॥ ८ ॥
- ५ न चासतः संभवतीह भावः सतोऽप्यभावो न मतः कथंचित् ।
प्रदश्यते त्मयथाऽपि तेनामृतं च मृत्युं च पृथग्द्विधाहुः ॥ ९ ॥
- ६ स्थितिर्न यत्रास्ति तथा न गच्छद् गतिर्न यत्रास्ति न वा स्थितं तत् ।
एकात्मकं तत्परिचर्तशीलं विरुद्धधर्मद्वययोगि मत्वेम् ॥ १० ॥
- ७ वेगेन धावन्नपि तत्र तत्र स स्थिरः स्थिरः सन्नयमत्र धावति ।
स्थित्या च गत्या युगपत् स युज्यते ततस्तयोर्योगकृतः स सिद्ध्यति ॥ ११ ॥
- ८ प्रातिस्विको वस्तुनि यः प्रतीतो विस्तार एषोऽत्र तद्वन्धवस्तु ।
कवापि नैति अतिरुद्धधर्मी नातो बहिर्योन्ति स सस्य देशः ॥ १२ ॥
घटस्य नाशेऽपि घटस्य बुद्धिर्न नश्यतीर्यं चद् तत्र बुद्धिः ।
कं शृङ्खती तिष्ठति योऽत्र बुद्धेर्ग्राह्यः स विज्ञानमयो घटः स्यात् ॥ १३ ॥
बद्धिघटस्यान्तरितो घटोऽयं भवेत् प्रतिष्ठा सहि तत्र तिष्ठेत् ।
तदान्तरं ज्ञानमयं प्रतीयात् तस्मिन् घटः कर्ममयोऽस्ति बाह्यः ॥ १४ ॥
बाह्यो घटोऽन्योऽन्तरितो घटोऽन्यो बाह्यस्तु नाशोऽन्तरितो न नाशः ।
यथान्तरं पश्यति कुम्भकारस्तथा विनिम्नांति बहिर्वटं सः ॥ १५ ॥

ज्ञानात्मकुम्भं मनसा दधानो बलं प्रयुक्ते स यथा मृदेया ।
 पात्रेऽभ्युदद् ज्ञानघटस्य तस्याकृतौ प्रतिष्ठां लभते प्रविश्य ॥ १६ ॥
 यदा घटं पश्यति कोऽपि तर्हि स्वान्ते न गृह्णाति स आन्तरं तम् ।
 रूपादिकं प्रात्ययिकं तथाक्षैर्गृह्णाति सन्तं न तु बाह्यमर्थम् ॥ १७ ॥
 योऽत्रान्तरे घाल्यघटस्य कर्मद्वारान्वयस्तां प्रथदन्ति सत्ताम् ।
 घाल्ये घटे चान्तरितस्य दृष्टिद्वारान्वयो यस्तदमुष्य भानम् ॥ १८ ॥
 कर्मानुरोधेन विभाति सत्ता ज्ञानानुरोधेन तदस्ति भानम् ।
 तस्मादिमे विश्वजनानरूपे न ज्ञानकर्मव्यतिरेकतः स्तः ॥ १९ ॥

- ६ सद्स्ति सिद्धं किल भाति सिद्धं त्वसद् द्विधा यत् सदसत्तदुक्तम् ।
 अस्तिर्हि भात्याऽनितिभातिरस्त्या तस्मादिदं सर्वमसद्य सद्य ॥ २० ॥
- १० यदुक्तमानन्त्यमनर्थमस्मिन् द्वैते न तस्मात्तु चतुर्मिरेव ।
 सिद्धेऽप्ययाणां हि चतुर्थमेवं तृतीयमेवां तु विभाजकं स्यात् ॥ २१ ॥
 अथापियद्रूपमित्यं हि माया सैषा तृतीयैव विभाजिका स्यात् ॥
 माया ततो चाप्यसती न सत्त्वं न वा पृथक्त्वं द्वितीयादमुष्मात् ॥ २२ ॥
 रूपं हि तत्सत् तदसद्य रूपं रूपा हि रूपस्य पृथक्त्वसिद्धिः ।
 कुतस्तदानन्त्यमयो तृतीयं कुतः स्वतो द्वैतमिदं हि सिद्धम् ॥ २३ ॥
- ११ वैनाशिका नास्तिकसंज्ञकास्ते येषां विनश्यत्स्वविनाशि नास्ति ।
 स ईश्वरो नास्त्यविनाशि संशस्तदज्ञधेदोऽप्यत एव नास्ति ॥ २४ ॥
 अथास्तिकास्ते प्रभवन्ति येषां गूढं विनश्यत्स्वविनाशि चास्ति ।
 ततोऽविनाशी परमेश्वरोऽस्ति वेदश्च तस्य प्रतिपत्तिरस्ति ॥ २५ ॥

इति दैताद्वैतवादाख्यः सदसद्वादपक्षस्तृतीयो विकल्पः ॥

इति मधुसूदनविद्यावास्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादे
 प्रकृतिस्फोटाधिकारः संपूर्यः ॥ २ ॥

इति सदसद्वादस्य द्वितीयं प्रस्थानं प्रकृतिविमर्शाख्यम् ॥ २ ॥

अथ सदसद्वादे तादात्म्यवादविमर्शं त्रिविकल्पे—

भिन्नाभिन्नवादाधिकरणात्मको रसबलैकात्म्यसिद्धान्तः ।

(सिद्धान्त-संप्रत्ययः)

- १ ब्रह्मैव सत् कर्म तदन्यदस्मात् कर्मेति निर्धारयितुं न शक्यम् ।
ब्रह्मैव यद् ब्रह्मणि नित्यमेतन्न ब्रह्म तत् प्राह नयतो न पञ्चात् ॥ १ ॥
रसाङ्गलं वा बलतो रसोवा रसोङ्गलं जेत्युभयं पृथग् वा ।
द्विरूपमेकार्थमिदं द्वयं वा न संशयोऽत्र क्रियतामितीत्यम् ॥ २ ॥
रसाङ्गलं नो बलतो रसो नो कथं न्वसत् सत् सदिदं तु वाऽसत् ।
नैकान्ततस्तद्ब्रह्मभयं पृथक् स्याद् यतो विनाभाव इहात्मशक्तयोः ॥ ३ ॥
एकं हि यद्ब्रह्म किलानिरुक्तं तस्यैव रूपद्वितयं निरुक्तम् ।
तस्माद्द्वयं भिन्नमभिज्ञेमतन्नित्यो रसस्तत्र बलं त्वनित्यम् ॥ ४ ॥
- २ यद्भाति तद्भाति बलं रसात्मना कथं त्वसत् सन्न रसोऽत्र यौति चेत् ।
यद्भाति किञ्चित् रस एव भाति तद्भुक्तं तु सूर्यत्विपि रूपवद् बलम् ॥ ५ ॥
यत्रार्जुनं किञ्चन काचपार्श्वं रक्तद्रवेण क्रियते प्रपूर्णम् ।
तत्रेक्ष्यते रक्तमिदं द्रवेण द्रवे स्थिरत्वं तद्वन्ययोगात् ॥ ६ ॥
- ३ बलं न यत्र प्रतिपद्यते किमन्यात्मा स नास्ति स्वयमस्ति तद्बलम् ।
अथो बलेनाकर्मतेषु चेत्कञ्चित् तत्रात्मनैवाकर्मतेति भाषते ॥ ७ ॥
अनन्यतामेव तु वक्तुमिच्छन् स आत्मनैवाकुर्वतेति वक्ति ।
तज्जन्मलामं प्रतिवक्तुमिच्छंस्तदात्मलामं व्यपदिश्य वक्ति ॥ ८ ॥
कर्माकरोत् कर्म च जन्म लेभे तत्रायमाधीयत आत्मशब्दः ।
तेनायमात्मा न पृथक् पदार्थः संभाव्यते स्याद्वलमेव आत्मा ॥ ९ ॥
अथो पृथग् भूतबलं तु मन्यते तस्मिन् रसो भवेति न चाथवा कञ्चित् ।
यदा बलेऽन्वेति रसो बलान्वये स्यात्किं बलं तत्र श्रूते तदात्मनः ॥ १० ॥
अन्योन्यमेवं व्यपदेशशंक्रमाद् बलं रसो वा रस एव वा बलम् ।
न चान्यता वा न तयोरेनन्यता कथं तदस्तीति मुहुर्दिचिन्त्यताम् ॥ ११ ॥

इति तादात्म्यविमर्शं रसबलैकात्म्यवादः ॥ (सदसद्वाद्ः)

बलसारताधिकरणम् (असद्वादः)

- १ अत्राहुरेके यदि चेदभिन्नं मिथामिमामानोऽस्ति वृथा विरोधात् ।
भिन्नं द्वयं तत्तदभिन्नमेकं कथं भवेत्तद्वलमेकमस्तु ॥ १२ ॥
- २ बलं त्रिधा स्यादतिशायि किञ्चित् प्रकृतमन्यष्व निरुपमन्यत् ॥
तत्र प्रकृतं च निरुपमेते मिथः क्रमेते न्वतिशायि निष्ठे ॥ १३ ॥
आत्यन्तिकक्षोभवशात् स्थिरत्वं प्रतीयते यत्र बलेऽतिशायि ।
तत्स्यात् तदाभाति नान्तान्तशान्तं किन्तुत्कटश्रान्तमिदं प्रविद्यात् ॥ १४ ॥
एतत् स्थिरत्वं प्रतिपत्तिहेतुः सर्वत्र नत्त्वत्र रसोऽस्ति भिन्नः ।
बलं बलं सर्वमिदं बलानामन्योन्यसर्गादिह सृष्टयः स्युः ॥ १५ ॥
यदा क्वाचित् त्वतिशायिनादं बलं प्रकृतं यदि वा निरुपम् ।
आक्रामतस्तत्र बलस्वभावाद्द्वितीयमाने भवतो न भातः ॥ १६ ॥
तदेतदेघातरसे प्रसृतं बलं न सुतं तदिदं रसे स्यात् ।
कस्मादकस्माद्बलमुत्थितं स्यादकस्माद्बलाच्च रसो बलं स्यात् ॥ १७ ॥
अथ प्रकृतं च निरुपमेतद् द्वयं स्वतोऽनन्तमपि द्विधा स्यात् ।
मिथोऽनुकूलप्रतिकूलभेदात् ततोऽनुसृष्टिप्रतिस्फुटिसिद्धिः ॥ १८ ॥
- ३ बलानि नानाविधखण्डवन्ति स्वभागतोऽर्चन्ति चरन्ति सन्ति ।
तत्राऽधिकेल्पस्य जयात् समत्वे त्वन्योन्यमहौजबलप्रकाशः ॥ १९ ॥
लोकैऽबल्लोकै च बले बलस्यानुयेलमुपे विलयं शिलादौ ।
घल्लोदयश्चोप्रबलापलापे कल्पादिकालेऽपि ततस्तथा स्यात् ॥ २० ॥
अधार्चतां संचरतां बलानां कदाचिदुप्राङ्गतः पृथक्त्वे ।
स्वरूपतः स्यादुदयः प्रचारस्ततः कृतार्थस्य पुनर्निपातः ॥ २१ ॥
इत्थं बलादेव बल्लोदये स्थिते रसात्तदाख्यानमसत् प्रतीयते ।
प्रत्यक्षतोऽर्थो यदि नोपपद्यते तदा परोक्षं प्रतिपत्तुमीहते ॥ २२ ॥
- ४ बलं रसाद्बलभवतीति चेन्ममं स्यात्पञ्चभावाऽनुपपत्तिकथित्या ।
१ रसाद्बलस्योद्भवने बलं तु किं बलं विना किं न सदा बल्लोदयः ॥ २३ ॥
२ यस्मिन् बलस्योदय इष्यते स चेद् घनो रसस्यास्ति तदा ततः सदा ।
रसाद्बलः स्यादुदिता बलं कथं घनो बलस्यास्ति स चेद्ब्रसो न सः ॥ २४ ॥
३ सतो बलस्योदय इष्यते वा तत्रासतो वा न किलासतः स्यात् ।
असंभवात् तत्र सतोऽथवा चेद् द्वैतं वृथा स्याद् बलमेकमस्तु ॥ २५ ॥
४ खवत् त्वसङ्गः स रसः पृथक् चेद् व्यर्थो बलादेव जगत्प्रसृष्टः ।
आरम्भणश्चेत्स समन्वयात्स्यात् सनाक्रियः स्याद्बलमेव कुर्वत् ॥ २६ ॥
५ उक्तानि चाष्टादशधा बलानि न तत्र कुत्रापि रसोपयोगः ।
सर्वे परस्थानगतं बलं वा स्वस्थानगं वा जगतः स्वरूपम् ॥ २७ ॥
इति तादात्मविमर्शे बलसारताघादः ॥ (असद्वादः)

रससारताधिकरणम् (सद्वादः)

- १ अत्रोच्यते बालकवत्प्रभापक्षे यदात्थ सर्वं बलमस्ति नीरसम् ।
बलं न कुत्राप्यरसं प्रदृश्यते न जातु वाऽनात्मतयोपपद्यते ॥ २८ ॥
लेलायते पश्य चिरायतेऽयं हस्तोऽथ हस्तो यदि नास्ति कस्तु ।
कम्पेत कम्पोऽपि स किं पुनः स्यान्नानात्मकम्मोषि मनस्यपि स्युः २९ ॥
यत्कम्पितं पश्यसि तत्र कम्पो यत्रोदितस्तिष्ठति नास्ति वातम् ।
कम्पाश्रयं कम्पविभिन्नमर्थं पश्यन्न पश्यस्यतिचित्रमेतत् ॥ ३० ॥
अथास्तु तावद्बलमेव कम्पाश्रयो बलं तच्च बलाश्रितं स्यात् ।
आद्यं तु शुद्धं बलमस्त्यसारं न संभवेदात्मविनाकृतं चेत् ॥ ३१ ॥
- २ अथो पुनर्यद्बल्यतिशायि किञ्चिद्बलं प्रशान्तं परिपूर्णमात्थ ।
तदेव मन्ये रसमन्यधर्मं शश्वत् प्रशान्तं न बलेऽस्ति शान्तिः ॥ ३२ ॥
ततो द्विधारूपममुष्य मन्यो यस्तत्र नित्यैकरसो रसोऽसौ ।
अथास्ति यद्भिन्नरसं विकुर्वद् रूपं पृथक्त्वादिव तद्बलं स्यात् ॥ ३३ ॥
- ३ यत्बद्बुधन् केऽपि बलोपमर्हात् क्षोभाप्रकाशो रसमावरूपम् ।
बलात् पृथक्कोऽपि रसोऽस्ति नेति तदप्यविज्ञानमिष द्रुवमिति ॥ ३४ ॥
स्वरूपतो यत्र बलप्रकाशः प्रदृश्यते तत्र च दृश्यतेऽयम् ।
रसः पृथग्भूत इव प्रशान्तस्तमेतमर्थं तु रसं वदामः ॥ ३५ ॥
स्थितिर्न यत्रास्ति तथा न गच्छद् गतिं न यत्रास्ति न वा स्थितं तत् ।
एकैकमेवं परिवर्तशीलं विरुद्धधर्मद्वययोगि सर्वम् ॥ ३६ ॥

(१)

- ४ रसाद्बलस्योद्भवने बलान्तरं नापेक्ष्यते किञ्च बलं स्वभावतः ।
प्रतिक्षणं प्राणदपानदीक्ष्यते तस्योदयश्चास्तमनं च सूर्यवत् ॥ ३७ ॥
तत्रोदितेऽस्मिन् सवनत्रयं यथा तथा भवेदस्तमिते च तन्नयम् ।
रसोदरेऽन्तर्हितमस्तबद्भवे तत्सुप्तमुक्तं न तु निष्ठमिष्यते ॥ ३८ ॥
तद्प्राणनेऽन्या तद्पाननेऽन्या सीमानतामेति बलं बिलङ्घय ।
बलं विपर्येति परीत्य सीमा ततोऽस्तमेति क्वच वाऽप्युदेति ॥ ३९ ॥
तत्रायमेतस्य बलस्थ चोदयो यतोऽथ यस्मिन् पुनरस्तमेति तत् ।
सोऽयं बलास्तोदयसीमतामितो ध्रुवं तदन्योऽभ्युपगम्यते रसः ॥ ४० ॥
न प्राणनापाननष्टस्तिरूपतामपेक्षतेऽस्तोदययोर्बलस्य यः ।
स्यात्तन्मते नोदनया बलोदयो बलक्षयश्चेति बलस्य हेतुता ॥ ४१ ॥
उत्तेजकोत्तेजनया प्रवर्तते रसे बलादेव बलोदयः सदा ।
उत्तेजकं सर्वविधं बलं भवेदिकृत्वातपःश्रान्तिबलं तु मूलतः ॥ ४२ ॥

(२)

- ५ यस्मिन् बलस्योदय इष्यते सदा स पूरुषोऽयं बलवद्ब्रह्मसोहि सः ।
घनो रसस्यैव बलस्थ वा घनस्ततो रसोपेतबलः सदोदियात् ॥ ४३ ॥

- ६ सतो बलस्योदय इष्यते वा तत्रासतो वेति वृथा विचारः ।
 अन्वक्षमीक्षे तु बलोदयं तं रसात्ततस्तं प्रभवं वदामि ॥ ४४ ॥
 यथाऽप्यसः किट्टमसूत लूता तन्तुर्यथा फेनचयो जलेऽभूत् ।
 तथा रसादेव सतो विभेदादुद्भूय रूपं बलमत्र तस्यै ॥ ४५ ॥
 अथाप्यसः किट्टसमुद्भवे स्यादेन्नोऽपि हेतुर्न तु कोऽपि तस्मात् ।
 रसाद्बलोत्पत्तिविधानहेतुर्यल्लोद्भवान्नास्ति रसस्य हानिः ॥ ४६ ॥
 तत्रैवमत्रैवमिति प्रभेदे हेतुस्तु को नाम ऋते स्वभावात् ।
 ईक्षे यदन्वक्षमतः स्वभावं तथा विधं तत्र निरूपयामः ॥ ४७ ॥
 स्थिता पुरस्तादिह मक्षिकेयं विष्टब्धदेहोत्सवते स्वर्यं सा ।
 तन्नोत्पन्नायात्र घलं शरीरे कृतो भवेदात्मविना कृतं चेत् ॥ ४८ ॥
 इच्छात्मलिङ्गं हि यदेच्छतीयमुत्पद्यते तत्क्षणमेव तस्मिन् ।
 घलं ततस्तस्य शरीरेतद्वलानुसारेण यतस्ततः स्यात् ॥ ४९ ॥
 सूर्याश्वः काचवशाद्घनत्वेऽपूर्वाग्निरूपेण भवान्ति तूले ।
 तदग्निरूपं कृत आगतं स्यात् कवा विलीयते ऋते तर्दशः ॥ ५० ॥
 तथा विभुर्यो हि रसोऽस्ति तस्मिन्नवं नवं नित्यमुदेति यद्यत् ।
 घलं स्वभावादिध तेन सर्गाद् भावो यभूवाभिनवो वक्षेन ॥ ५१ ॥
 घलं च तत्तत्पुनरेव तस्मिन् विलीयते तेन तदन्वयात्मा ।
 भावोऽपि सर्गो बलमन्वमुष्मिन् रसेऽप्ययात्स्याद्रस एव भूयः ॥ ५२ ॥

- ७ यदास्य चाऽसङ्गसमन्वयो न प्रसर्गहेतुर्भवतीति तत्र ।
 निरङ्गनाकाशसमन्वयेन प्रायः समस्तं भवतीह वस्तु ॥ ५३ ॥
 यत्रापि सुखिणप्रतमा इव स्थुर्नितान्तरुद्धा अणवोऽश्मखण्डे ।
 तेषां पृथक्त्वव्यवहारहेतुं तत्रान्तराकाशमुशन्ति विद्वाः ॥ ५४ ॥
 नो चेत् स आकाश इहान्तरे स्यात् तदाऽणवो नैव पृथक् स्थिताः स्युः ।
 परः शतैरप्यणुभिः समतैरनन्तरैः स्यादणुरेक एव ॥ ५५ ॥
 तथा च मेयं पृथिवी न सूर्यो नेन्दुर्मेवाऽन्योऽपि च पुद्गलः स्यात् ।
 तस्मादणुस्थूलविशेषरूपा ष्यक्लिस्तदाकाशसमन्वयात् स्यात् ॥ ५६ ॥
 यदप्यवोचद् भगवान् कणाद्ः पञ्चात्मकं नास्ति शरीरेतत् ।
 पञ्चात्मकं मास्तु तथापि तत्र व्योम्ना विनाज्ञायतनं कथं स्यात् ॥ ५७ ॥

- ८ अथेह मृत्योरमृतस्य सर्गान्मर्त्यं समस्तं परिदृश्यते चेत् ।
 न मृत्युना वा न विनाऽमृतं स्यादेतदेवंविधरूपजन्म ॥ ५८ ॥
 सोमोऽमृतं मृत्युरिहाग्निरित्थं सर्वत्र वीक्षेऽमृतमृत्युसर्गात् ।
 तत्राऽमृतस्यामृतमेव मृत्योर्मृत्युस्तु मूलं प्रमवेद्विशुद्धम् ॥ ५९ ॥
 पुनः पुनर्यन्त्रियतेऽमृतस्थं तन्मृत्युरूपं तदिहान्यथात्वम् ।
 यत्रत्र तत्त्वं नयतोऽप्यथात्वं तद्रूपमेवामृतमाहुराख्याः ॥ ६० ॥

*

- ६ विना बलं नास्ति रसो रसेन विना बलं नास्ति पृथक् प्रदेशम् ।
एको हि सोऽर्थो बलवद्रसो यः प्रत्यक्षतः स्वानुभवैकगम्यः ॥ ६१ ॥
अनुद्भवे तस्य बलस्य लोपे चेदं यदा केवलमेकमस्ति ।
ग्रहैव तन्नाम तदा वदामि बलोदये तच्च रसश्च रूपे ॥ ६२ ॥
बलेऽसति त्वस्य सतो रसस्यान्वयो वदात्मन्वि तदा बलं स्यात् ।
रसस्तदात्माऽथ बलं तदस्य प्रख्यायते शक्तिरिति प्रभेदः ॥ ६३ ॥

इति तादात्म्यविमर्शे रससारात्मवादः ॥ (सद्वादः) ॥
इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविद्याशास्त्रे सद्सद्वादस्य
तादात्म्यविमर्शाधिकारस्तुतीयः पुर्योः ॥
इति सद्सद्वादस्य तृतीयं प्रस्थानं तादात्म्यवादाख्यम् ॥ ३ ॥

अथ सदसद्वादस्याभिकार्यवादविमर्शं त्रिविकल्पेऽसद्वादः
प्रथमो विकल्पः ॥

असत्कार्यवादाधिकरणम् । (वैशेषिकमतम्)

- १ अथास्तु तद्व्यग्रं पृथक् सदेव तन्न चासदस्येकरसं यतो हि तत् ।
न यद् द्विरूपत्वमतो न तत्स्थितौ विपश्चितां विप्रतिपत्तिरस्ति हि ॥ १ ॥
किन्त्वत्र कर्म द्विरसे विवर्त्तते कदाचिदस्तीव कदाचिदस्ति नो ।
ततो विचारः क्रमतेऽत्र कर्मणि प्रदृष्टसत्त्वं स्वमथान्यतो दृष्टम् ॥ २ ॥
- २ तत्राद्भ्येके यदसत्पुरा घलं तदेव पश्चात् सदिव प्रपद्यते ।
सन्तं यदात्मानमिदं फलोति तत्स्वयं ततस्तत्सुकृतं निरुच्यते ॥ ३ ॥
यथास्ति मृत्सा न घटोऽस्ति तस्यामसन् घटस्तत्र दधाति सत्ताम् ।
घटो घलं कर्म च मृद्यलस्यं सत्तामुपादाय विभाति तावत् ॥ ४ ॥
यत्कार्यमुत्पद्यत पतदासादसत् पुरा सदभवतीह पश्चात् ।
वैशेषिकैरेव निरूपितोऽर्थो नैयायिकैश्चाभिमतोऽयमर्थः ॥ ५ ॥
- ३ असद्वत्तं तत्परसत्तया कथं संयुज्यतेऽसत् कथमत्र सदभवेत् ।
इत्थं न चायाद्भ्यमिहोपपद्यते सर्वं यथा पश्यसि विद्धि तत्तथा ॥ ६ ॥
न यौनं पृथ्वी न तदन्तरिक्षं न चान्यदग्रे किमपीदमासीत् ।
मनोऽकरोत् प्रागसदेवसत् तद्भ्रमस्ततोऽभूदभवत्ततोऽग्निः ॥ ७ ॥
ज्योतिस्ततोऽर्विश्च मरीचयोऽतस्तस्मादुदारा अभवन्नधिपाम् ।
संघाततोऽभूदिदमभयत् तत्पश्चात्समुद्रोऽभवदर्धवः सः ॥ ८ ॥
प्रजापतिस्तं पुनरन्वसृज्यत लोत्रान्स्ववापद्यत च प्रतिष्ठितः ।
पृथ्वी ततोऽभूदयमार्जनाद्रियघोन्मार्जनाद् यौरियमूर्ध्वतोऽभवत् ॥ ९ ॥
एतच्छि लोकात्रयजन्म तत्र प्रजापतिस्तत्पृथिवीप्रतिष्ठः ।
पश्चात्प्रदेशेऽस्य तनूस्तमिजा बभूव तस्यामसुरा बभूवुः ॥ १० ॥
पक्षप्रदेशे दिनरात्रिलन्धिर्देहोऽस्य तस्मादतवो बभूवुः ।
मुखप्रदेशे तु दिवैव देहोऽस्यास्तीदभूवंस्तत एव देवाः ॥ ११ ॥
ज्योत्स्ना तनूर्या जननेन्द्रियं तत् तताः प्रजा अत्र हि योनिजाः स्युः ।
देतो हि खीमः पुरुषस्य तस्माद्ऋतुप्रदानात् प्रभवन्ति जीवाः ॥ १२ ॥
तदित्थमस्मादसतो मनोऽभूत् प्रजापतिः स्यान्मनसस्ततश्च ।
प्रजा अभूवन्निति सर्वमस्मिन् स्थितं मनस्येव हि सा प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥
श्वोवस्यसं नाम मनस्तदस्ति ब्रह्मेदमस्मादभवत् समस्तम् ।
- * यत् प्रागसत् तत्सदभूदिदानीमितीत्यमाहुः खलु तैत्तिरीयाः ॥ १४ ॥
यदस्ति किञ्चिद्विभ्रिलं प्रजते यज्जायते प्रागसदेतदासीत् ।
भोषतुं मनो नास्ति तथास्ति पश्चादसन्मनः सदभवतीति मन्ये ॥ १५ ॥
मनो हि रूपं न यदस्ति पूर्वं तदस्ति पश्चादसदेव तत्सत् ।
मनस्तदेवेदमशेषविश्वं श्वोवस्यसं नाम तदत्र तत्त्वम् ॥ १६ ॥

इत्यसत्कार्यवादः ॥

अभिकार्यवादाधिकारे त्रिविकल्पे सद्वादो द्वितीयो विकल्पः ॥

सत्कार्यवादाधिकरणम् । (प्राधानिकमतम्)

- १ परस्तु तत्राह न चासतः क्वचित् सत्ताग्रहः संभवतीति भाव्यताम् ।
सदेव तत्रास्ति चलं रसस्थितं प्रादुर्मवत्यन्तरितं च जायते ॥ १ ॥
यत्कार्यमुत्पद्यत पतवासीत् स्वकारणे लीनग्रथाविरस्ति ।
- २ अिकालसत् तन्न कदाप्यसत् तत् सांख्यैरभिज्ञैर्विदितोऽयमर्थः ॥ २ ॥
शुद्धन्युपादानमथेह सर्वं न भाव्यते कारणता च क्लृप्ता ।
शक्यं पुनः शक्तिमतेषु कर्तुं नासत्कृतं स्यादिति सन्तु कार्यम् ॥ ३ ॥
- ३ असन्तु कार्यं यदि चाभविष्यद् वन्ध्यासुतोऽप्यत्र कृतो भविष्यत् ।
आकाशपुष्पाण्यपि शृंगमश्वेऽकस्मादपूर्वं नगरं क्वचित् स्यात् ॥ ४ ॥
असन्तु कार्यं यदि चाभविष्यद् तत्सर्वतः स्यादविशेषतो वा ।
स्युरेकतस्तान्यविशेषतो वा नोपाददातेह नियम्य किञ्चित् ॥ ५ ॥
कार्यं स्वयोनौ यदि नाभविष्यच्छक्तिस्तदा केन निरूपिता स्यात् ।
निरूपितं केन च कारणत्वं बहिः सतामस्ति न कारणं तत् ॥ ६ ॥
- ४ सत्तावतामेव तु रूपहानादस्त्यप्रकाशोऽथ च रूपलाभात् ।
आविर्भवन्तीह पुनः कथञ्चित् स्वरूपहानाच्च तिरोभवन्ति ॥ ७ ॥
सतोऽतिदूरादतिसंनिधानान्नष्टेन्द्रियत्वाद्मनस्कतायाम् ।
सौख्यादरूपात् व्यवधानतोऽभिभवात् समानाभिहृतेरलक्षिः ॥ ८ ॥
ये ज्यंगुलप्रायस्त्रिविकल्पे संज्ञादके के विधृते भवेताम् ।
तदन्तरालाम्बरमध्यतारा न दृश्यतेऽनावरणापि दृष्ट्या ॥ ९ ॥
- ५ खण्डे शिलाया अपि हस्तमात्रे स्थितं जगद्गुरुपमवेदि सर्वम् ।
यस्यैव रूपावरणं पृथक् स्यात्तस्यैव रूपं पृथगाभिभायात् ॥ १० ॥
अस्त्येव सूत्रेषु पटस्तथापि विशिष्टसूत्रेषु पटोपलक्षिः ।
नास्त्येव तेषां क्रमसंनिवेशे पटस्य सूत्रेषु सतः प्रकाशः ॥ ११ ॥
मृतस्त्वेव वृक्षा अपि सन्ति किन्तु स्वांगानि विशिष्टतराणि तेषाम् ।
रूपं न यावत् क्रमवन्धनात् स्यात् तावत्सतामेव च नोपलक्षिः ॥ १२ ॥
यत्वाहुरेके नहि किञ्चिदासीदसत् पुरासीदसतोऽभवत् सत् ।
* तत्रार्थशून्यादसतः कथं सत् भवेन्मतं साधु न तत्प्रतीमः ॥ १३ ॥

इति सत्कार्यवादः ॥ २ ॥

अभिकार्य्यवादाधिकारे त्रिविकल्पे—
सदसद्वादस्तृतीयो विकल्पः ॥ ३ ॥

मिथ्याकार्य्यवादाधिकरणम् । (शारीरकमतम्)

- १ यथासदेवेदमिहाग्र आसीदव्याकृतं नाम तद्म आसीत् ।
नाम्ना च रूपेण च कर्मणा यत् स्याद् व्याकृतं तत्सदिति इमं केचित् ॥ १ ॥
- २ यथासदेवेदमिहाग्र आसीत् ततः सदासीदिति तैत्तिरीयाः ।
सामान्यतः प्राट्टिहानुपाख्यं मा कारणं कार्य्यवदेव बोधि ॥ २ ॥
इत्यर्थमुद्दालक एतमर्थं व्याचष्ट सुस्पष्टमिहानुपाख्यम् ।
न कारणं नास्ति यतोऽर्थशून्यात् सर्गोऽत्र कार्य्यं तु पुरासदासीत् ॥ ३ ॥
- ३ प्राहुः परे कार्य्यमिहानुपाख्यं तत्कारणं तु द्विविधं प्रतीयात् ।
असद्य किञ्चित्सदपीह किञ्चिद् यः प्रागभावः स च कारणं स्यात् ॥ ४ ॥
सर्वं तु तत्कारणमर्थशून्यं नास्तीति तात्पर्यमिहाकरोः स्यात् ।
यत्प्रागभावः स घटोऽभूद् यत्प्रागसत् तत्तमनसोऽखिलं स्यात् ॥ ५ ॥
- ४ पश्यन्ति केचित्त्विह तैत्तिरीये मते न कार्य्यं न च कारणं सत् ।
अथारुणिः पश्यति तद्विरुद्धं तत्कारणं तत्र सदेव कार्य्यम् ॥ ६ ॥
- ५ अधाहुरन्ये तु न सन्न चासद्वत् प्रतीयात् सदसद्य नैतत् ।
अथास्तु वा सर्वविधं यथेच्छं तत्सत् किलासत् सदसद्य विषयः ॥ ७ ॥
निर्वक्तुमेतन्नहि शक्यते यत् तदित्यमेवास्ति न चान्यथेति ।
यः सर्वथा संभवतीदमेकं वलं ततो निर्वचनीयमेतत् ॥ ८ ॥
- ६ कर्मत्वकर्मत्वमकर्म कर्मसद् भिन्नं द्वयं तत् तद्विभ्रमद्वयम् ।
अकर्म भिद्येत न कर्म भिद्यतेऽध्यासोऽभूते स्यादिति पञ्चविकल्पनाः ॥ ९ ॥
घटो मृदि स्यान्मृदियं घटे स्यात्-भिन्नौ तु तौ वा मृदियं घटो वा ।
भिन्ना तु मृत्रेण घटस्तु भिन्नो घटो मृद्वध्यस्त इतीव विद्यात् ॥ १० ॥
इत्थं यतः कारणकार्य्यभावा मिथो विरुद्धा अपि पञ्चविकल्पाः ।
असंभवार्था अपि संभवन्ति कार्य्यं ततो निर्वचनीयमेतत् ॥ ११ ॥
अथापि वा कारणमेव कार्य्यं पृथक् तु मिथ्या भ्रमकल्पितत्वात् ।
ये यादृशाः कारणकार्य्यभावाः सर्वत्र तत्कार्य्यमलोकमीक्षे ॥ १२ ॥
युगाक्षचक्राणि धुरो वरूथोऽप्येतानि संदृश्य घृताभ्यनः स्यात् ॥
तेषां पृथक्त्वे तदतो न वीक्षे तस्मादनः कार्य्यमिति भ्रमोऽस्ति ॥ १३ ॥
वृक्षा वनं नाम भटा अनीकं संज्ञा पृथक् सा व्यवहारहेतोः ।
अन्यान्ववाचा व्यपदेशमात्राद् विकारधीः किन्तु न तत्र कार्य्यम् ॥ १४ ॥

लोष्टो घटः पिएडकपालमित्थं केनापि रूपेण मृदो ध्रुवं स्युः ।
 न कारयं कार्थ्यमिहास्ति किञ्चित् पर्यायरूपाणि मृदस्तु तानि ॥ १५ ॥
 बालाद् शुवा स्यात्स्थविरस्तु यूनोऽवस्था इमाः स्युः पुरुषस्य भिन्नाः ।
 तथा तृणाद्दुग्धमतो दधि स्यादेकस्य नाना प्रभवन्त्यवस्थाः ॥ १६ ॥

- ७ ये पार्थिवास्तत्र मृदेव सत्यं मृदोऽपि चार्थ्येव ततोऽपि तेजः ।
 वायुस्ततो व्योम ततस्ततोऽपि प्राणस्ततः सत्यमिदं मनोऽस्ति ॥ १७ ॥
 अर्थक्रियाकारितया मनस्तत् सदस्ति तत् प्रागसदेव तत् स्यात् ।
 यावन्न धत्ते विपर्यं तदानीमसद्देवार्थमुपेत्य तत् सत् ॥ १८ ॥
 तस्मान्मनोऽसत् सदिति द्विधाहुर्मनः पुरासीत् तत एवमाहुः ।
 नूनं सदेवेदमिहाप्र आसीदथा सदेवेदमिहाप्र आसीत् ॥ १९ ॥

इति सदसद्वादस्त्वृतीयः ॥ ३ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे सदसद्वादस्या-
 भिकार्यवादाधिकारः संपूर्णः ॥

इति सदसद्वादस्य चतुर्थं प्रस्थानमभिकार्यवादाख्यम् ॥ ४ ॥

सदसद्वादस्य गुणवादाधिकारे त्रिविकल्पे—

प्रथमोऽसद्वादविकल्पः ॥

सदसत्पदार्थनिरूपणम् । (संज्ञाधिकरणम्)

- १ रसं विना नास्ति वलं वलं वा विना रसो नास्ति विशुद्धवेपः ।
तस्मान्न तस्मिन् सदसद्विवादेो धार्थ्यः परत्रास्ति विवादः परः ॥ १ ॥
विशिष्टरूपस्तु परा य आत्मा स पूरुषः सोऽज्यय उत्तमश्च ।
नित्यस्य तस्यात्मगुणाख्यः स्युस्तेषां हि पूर्वापरताविवादः ॥ २ ॥
प्राणो मनो धागिति तस्य रूपाण्येतानि नित्यानि न विप्लवन्ते ।
एषां प्रयाणामिह सन्ति नामान्येतान्यसद्वा सदसथ सच्च ॥ ३ ॥

१—असन्नमूलकसृष्ट्यधिकरणम् ॥

- २ यद्वाण्ये शंसति तैत्तिरीये मनोऽसतोऽसृज्यत तत्र भाव्यम् ।
प्राणान्मनोऽभूदिति चर्पयस्ते प्राणा इदासत् तदिहात्र आसीत् ॥ ४ ॥
अत्राहुरेते क्रमसृष्टिमेषां प्रजापतिर्वा इदमत्र आसीत् ।
सृष्ट्वा मनोऽसौ मन पय चासीत् सृष्ट्वाऽथ घाचं स हि वाग्यभूव ॥ ५ ॥
एषां मते प्राण इवैव पूर्वं प्रजापतिः प्राण इदोष्यरूपः ।
प्राणस्तु मृत्युः स मनोऽमृतं यन्मृत्योस्ततः सृष्टिरभून्मतेऽस्मिन् ॥ ६ ॥
स्थितिरुच्यते त्वमृतं स मृत्युर्गतिरुच्यते प्रथितस्ततोऽयम् ।
प्राणः स्वभावेन अतोऽस्ति मृत्युस्तस्मादसत्प्राण इति ब्रुवन्ति ॥ ७ ॥
- ३ सगोऽसतोऽभूदखिलो यथायं तथाग्निचित्या विषये महर्षिः ।
स याज्ञवल्क्यो भगवानवोचत् तदुक्करीत्याऽत्र निरूप्यते सः ॥ ८ ॥
असद्धिं सर्वं जगदत्र आसीदसद्यदासीत्पयस्तदासीत् ।
प्राणास्त उक्ता ऋषयो यतस्तेऽरिपंस्तपोभिः अमत्पय विश्वम् ॥ ९ ॥
यः प्राणमध्यः स इहेन्द्र उक्तः प्राणान् स इन्धे परितोऽज्वभीक्ष्णम् ।
प्राणास्त इद्धाः पुरुषा अभूवन् पृथक् पृथक् सत ततोऽधिका वा ॥ १० ॥
असंहितैस्तेर्न हि कश्चिदर्थः पृथक् पृथक् सर्गविसर्गवद्भिः ।
अन्योन्यसंसर्गवशात्तु सर्वं प्राणाः श्रियं सर्वविधां सृजन्ति ॥ ११ ॥
नाभेरवाङ्मूर्ध्वमिमे समौञ्जन् द्वौ द्वौ तदित्थं पुरुषाः समेत्य ।
सत्वार आत्मा स युजोऽन्तरे द्वौ पक्षौ प्रतिष्ठा त्विह पुच्छमेकम् ॥ १२ ॥
तदित्थमेतान्पुरुषा न कुर्वन्नन्योन्यसंगात् पुरुषं तमेकम् ।
या श्रीरमीपामुदभूद्रसोऽसावूर्ध्वं समुत्थाय शिरोऽस्य जज्ञे ॥ १३ ॥
एकोऽधिकोऽस्त्यात्मनि पुरुषो यत्ततोऽयमुद्यच्छति पुच्छपक्षान् ।
नापेक्षते पुच्छमिमौ च पक्षौ स पुरुषो जीवति याचदात्मा ॥ १४ ॥

यः सप्तभिस्तैः पुरुषैः स पुरुषो ह्येकोऽभवत्तं प्रविदुः प्रजापतिम् ।
 स एव चित्त्योऽग्निर्त्यं स चीयते चित्ते निधेयोऽग्निरसौ शिरोरसः ॥ १५ ॥
 देवाः श्रिताः सन्ति शिरो रसेऽस्मिन्स्तत्रैव जुह्वत्यखिलेभ्य एभ्यः ।
 चित्त्यः शरीरं शिर एवमात्मा नैकं विनान्येन कदापि तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

- ४ स योऽयमेकः पुरुषः प्रजापतिः स्रष्टुं स पेच्छत् स तपोऽप्यतप्यत ।
 सोऽश्राम्यदस्मात्प्रथमं व्यजायत ब्रह्मप्रतिष्ठा प्रतरां त्रयीमयी ॥ १७ ॥
 पेच्छन्मनस्तः स तपस्वतप्यत प्राणेन वाचा तु कृतश्रमोऽभवत् ।
 प्राणो यदा प्रक्रमते तदा ध्रुवं मनश्च वाक् संचरतः सहैव हि ॥ १८ ॥
 प्रजापतिः प्राणमयः स आसीत् त्रयीमयी वाक् प्रथमं ततोऽभूत् ।
 प्राणस्य ऋक्सामयजुर्मयी वाग्ब्रह्मप्रतिष्ठास्ति सतत्प्रतिष्ठः ॥ १९ ॥

“ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विहीमतः सुरो वो वेन आचः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतरश्च योनिमसतरश्च विवः ॥ २० ॥”

पुनस्तपोऽतप्यत वाक् प्रतिष्ठो वाचस्तु लोकादखज्जि सोऽपः ।
 धनिव सास्त्रज्यत नायवापः सर्वं यदाप्नोत् तत आप एताः ॥ २१ ॥
 ऋक्सामयोः संप्रति तिष्ठतीदं प्राण्यस्ति यत् स्थास्तु चरिष्यु किञ्चित् ॥
 प्र. णप्रभावाद्यजुपस्तु वाचोऽभवद्विकारः स इमा इहापः ॥ २२ ॥

- ५ प्रजापतिः प्राणमयः स विद्यया त्रय्याऽनया साकमथस्ततोऽविशत् ।
 आण्डं ततोऽवर्तत तत्र चाप्रतो विद्यात्रयी ब्रह्म पुनर्व्यजायत ॥ २३ ॥
 गर्भोऽन्तरासीदभवत्तु सोऽग्निर्विद्यात्रयी ब्रह्ममुखं तदग्नेः ।
 तत्राश्रु यत् संक्षरितं स वाश्वः कपाललितो रस उद्गतोऽजः ॥ २४ ॥
 पृथ्वी तु तत्राण्डकपालमासीत् संक्षिप्य पृथ्वीं पुनरप्स्वविध्यत् ।
 पराब् रसोऽत्यक्षरदेप कूर्मोऽभवद्रसोऽन्यः समयोत्पृथिव्या ॥ २५ ॥
 पृथ्वाः समस्ताद्बहिरूर्ध्वमूर्ध्वं दध्वाऽयमच्वादि रसाः प्रवर्गते ।
 आदित्य एताननिर्धं प्रवर्षन् करोति सृष्टिं स ततोऽस्ति कूर्मः ॥ २६ ॥
 पृथ्वी तु सर्वापि ततोऽप एवानुवैदभूदेकमिवाप एव ।
 केनोऽभवत् तत्र तपःश्रमाभ्यां शोषान्शुवासीदपि चोपरूपम् ॥ २७ ॥
 स्यात् सैकतं शार्करज्जश्मचायो हिरण्यमत्रौपधिवृक्षमासीत् ।
 एता अभूवश्वसृष्टयोऽस्यां साग्निखिवृत्तस्य चित्तिर्मतेयम् ॥ २८ ॥
 त्रयी प्रयुक्त्या भवदण्डरूपं प्राणोश्रुवद्धो भवदग्निरन्तः ।
 अपां प्रयुक्त्या भवदन्यमक्रिवाकं प्राणतोऽन्या भवदन विद्या ॥ २९ ॥
 अभूत् प्रतिष्ठेयमतोऽस्ति भूमिः पृथ्वी तु साथेन पृथुत्वमागात् ।
 कात्स्न्येन चाग्निं समपादयत् सा ततश्च गायत्र्यभवत् प्रसिद्धा ॥ ३० ॥

- ६ प्रजापतिः प्राणमयः स पश्चात् सहाग्निनास्यामविशत् पृथिव्याम् ।
 आण्डं ततोऽवर्तत तत्र चान्तर्गर्भो य आसीदभवत् स वायुः ॥ ३१ ॥
 तत्राश्रु यत् संक्षरितं वयस्तत् कपाललितस्तु रसो मरीचिः ।
 कपालमासीत् तदिहान्तरिक्षं पोषाण्डमेतत् प्रथमाण्डवत् स्यात् ॥ ३२ ॥

- ७ प्रजापतिः प्राणमयोऽथ सार्द्धं स वायुना प्राविशदन्तरिक्षम् ।
आण्डं ततोऽवतैत तत्र सोऽभूदादित्य पनन्तुं यशो वदन्ति ॥ ३३ ॥
तत्राश्रु यत् संक्षरितं स चाश्मा पृथिनः कपालस्थरसस्तु रश्मिः ।
कपालमासीत् तदिहाभवद्यौर्यशोऽण्डमेतत् तदियं त्रिलोकी ॥ ३४ ॥
- ८ आदित्यसार्धश्च दिवं प्रजेशः स प्राविशत् तत्समवर्तताण्डम् ।
रेतो हि चन्द्रोऽभवदत्र तद्वत्क्षत्रमत्र क्षरितं यदश्रु ॥ ३५ ॥
कपाललितस्तु रसो विद्विक् स्यात् कपालमाहुस्तु दिशं तदित्यम् ।
थण्डानि चत्वार्थ्यभवंस्त एते लोका दिशश्चेति विभिद्य विद्यात् ॥ ३६ ॥
- ९ नैतावता भावय चन्द्रधिम्वं तत्सूर्य्यधिम्बावपि चोर्ध्वदेशे ।
द्विक् चंद्रसंपत्सरचन्द्रभेवाद् द्वेधे द्विगिन्दुः परतः स्तृतोऽस्ति ॥ ३७ ॥
अग्निं प्रजातं वसवोऽनुजाता रुद्रा अभूवन्न तु वायुमेतम् ।
आदित्यमादित्यगणा अनुर्युविश्वे तु देवा अनुचन्द्रमासन् ॥ ३८ ॥
- १० आरभ्य भूपृष्ठत आकंदेशाद्विद्यो विभागाः प्रभवन्ति सप्त ।
तावत् प्रदेशे व्यभवद्दि सोऽग्निस्त्रैलोक्यमेतत्परमो दिशः स्युः ॥ ३९ ॥
अग्निस्तरो यावदियं त्रिलोकी सोमस्तरस्तत्परतोऽस्त्यनन्तः ।
सोमोऽग्निमायाति तदग्रमोगात् पुष्टोऽग्निरुद्गच्छति सोमदेशे ॥ ४० ॥
ये वा यदूर्ध्वं विदग्गाः क्रमन्ते ये वा यदूर्ध्वं जलदाः स्रवन्ते ।
भूवायुरासीदति यावदूर्ध्वं सा तावती द्यौः प्रथमास्ति सा भूः ॥ ४१ ॥
द्यौर्या वृतीयास्ति स तथ चन्द्रो या सप्तमी तत्र विभाति सूर्य्यः ।
सतापि ताः साम रथन्तरं स्यादेतावतीयं पृथिवी प्रदिष्टा ॥ ४२ ॥
प्रजापतेः सा प्रथमा तनूः स्याद्रथन्तरं नाम ततः परस्तात् ।
यैरूपसामास्ति ततः परस्तात्स्वाच्छाकरं साम मही त्रिवृत् सा ॥ ४३ ॥
एतावती वागियमस्ति पृथ्वी प्राणः स तत्रास्ति वितायमानः ।
चित्त्योनिरेवैप शरीरमेतच्छिरस्तु योऽग्निः स सचित्ते निधेयः ॥ ४४ ॥
प्राणस्तदित्यं द्विविधः प्रवृत्तः शरीरमासीच्च शिरोऽण्यदासीत् ।
वाक् तच्छरीरन्तु मनः शिरस्तत्प्राणः स खट्वाऽविशदेतदेतत् ॥ ४५ ॥
- ११ एवं हि सूर्य्येऽपि दिव्यो विभागाः सप्तैव तत्रापि पृथक् त्रिलोकी ।
तथाग्निं सोमस्तरफलतिरेवं प्रजापतेरस्ति तनूस्त्रिसामा ॥ ४६ ॥
सूर्य्यं बृहत्साम पुरस्तदूर्ध्वं वैराजमस्थोपरिरैवतं स्यात् ।
एकैकमेपान्तु रथन्तराणामेकैकमन्येप्वतिमन्यते तत् ॥ ४७ ॥
वाचो यथा सन्ति रथन्तराद्यास्तद्गन्मनांस्यव बृहन्मुखाणि ।
द्यौरैतदेपा पृथिवी च पूर्वाऽऽद्याद्यौ मिथः संभवतः स्वभावात् ॥ ४८ ॥
- १२ "सहस्रधा पद्मदशान्युपथा यावद् द्यावापृथिवी तावदित्त्वं ।
सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् ॥ ४९ ॥"
- अग्निश्च धायुश्च रविश्च चन्द्रमा दिशश्च देवा इति पंचधा मताः ।
ते बाह्ययाः प्राणमया मनोमया भवन्त्यतः पञ्चदशादितान्चि ॥ ५० ॥
मनोमयाः प्राणमयाः सदैकर्ता गताः पृथङ्मैव भवन्ति कर्हिचित् ।
तद्ब्रह्मतद्यावति संस्थितं भवेदियं च वाक् तावति याति संस्थितिम् ॥ ५१ ॥

- सहस्रधा पञ्चदशापि ते पृथक् भवन्ति तत्रापि सहस्रधा पुनः ।
 तस्मिन् सहस्रे महिमान् आसते संपद्यते तैरिदमण्डवद्वपुः ॥ ५२ ॥
- १३ भूतानि पृथ्व्यां दिग्देवताः स्युः प्रजाः प्रजापत्यमिसृष्टरूपाः ।
 देवेषु भूताप्यथ देवतानि भूतेषु चोर्ध्वधरतः क्रमन्ते ॥ ५३ ॥
 अथात्र जीवा अपि भौतिकाः स्युः प्रजापतिस्तेष्वपि संनिधत्ते ।
 स पुरुषः पुरुषसप्तकात्मा सोऽप्यत्र सृष्टिं तजुते तथैव ॥ ५४ ॥
 प्राणेश्य ऊर्ध्वेश्य इत्यर्तिं देवान् भूतान्यवाग्भ्यः स तनोति नित्यम् ।
 भूतानि मर्त्या अमृता प्रजास्ताः स्युर्देवतास्ता अध ऊर्ध्वमीयुः ॥ ५५ ॥
 अथ्यात्ममेता अपि देवता मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रुतिसंज्ञिता मताः ।
 चन्द्रो मनश्शूरिनः श्रुतिर्दिशः प्राणोऽनिलो वागनलोऽत्र कथ्यते ॥ ५६ ॥
 इमे निविष्टाः पुरुषे च पञ्च ताः पञ्चैपविष्टः पुरुषेऽपि देवताः ।
 साङ्गः स आलोमनस्त्राप्रमाप्यते सर्वाणि भूतानि तथासिमन्ति हि ॥ ५७ ॥
 मनोमयान् प्राणमयांश्च संहितानिहोभयान् प्राणपदेन चक्षते ।
 प्राणस्य वाचः परिवर्तनं मिथः संपद्यते सभ्रिष्टृपिर्नवीति तत् ॥ ५८ ॥
 “एकः सुपथैः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचन्दे ।
 तं पालेन मनसा परममन्तितस्तं माता रेति स उरेदि मातरम् ॥ ५९ ॥”
- १४ सूर्येऽपि जीवाः प्रभवन्ति तद्वत् ते वैविकास्तान् प्रवदन्ति देवान् ।
 प्रजापतिस्तेष्वपि संनिधत्ते सोऽप्यत्र सृष्टिं तजुते तथैव ॥ ६० ॥
 भूतप्रजानां चपुपि प्रभूता भूतप्रभावाः प्रभवन्ति तद्वत् ।
 देवप्रजानां चपुपि प्रभूता देवप्रभावाः स्युरपीन्द्रियाणि ॥ ६१ ॥
 भूतप्रभावात् पृथिवीधृतास्ते स्थूलाश्च मन्वेन्द्रियशीकृत्वोधाः ।
 देवप्रभावाद् घुगताः परे तु स्युरीश्वरा ज्ञानयत्नेन्द्रियाख्याः ॥ ६२ ॥
- १५ सृष्ट्वा प्रजास्तत्र च सर्वमाजि विभूय विभ्रंसत पप आत्मा ।
 प्राणस्ततो ह्युत्क्रमतेऽस्य मध्यात् प्राणत्पथे तं व्यजहुश्च देवाः ॥ ६३ ॥
 अग्निस्ततस्ते प्रति संदधाति प्राणे हिते पूर्वमिध प्रजेशम् ।
 प्रजापतिं तेन चदन्ति चानि विस्ततपूर्त्या स हि पूर्ववत् स्यात् ॥ ६४ ॥
 विभ्रंसते योऽस्य हि लोमचर्ममांसास्थिमज्जामिहिताश्च तन्वः ।
 विभ्रंसिताः स्युस्तदिहाग्निचित्वा चिताः पुनः प्राग्वहुपाहिताः स्युः ॥ ६५ ॥
 संवत्सरस्तद्वदयं प्रजेशो विभ्रंसिताश्चेद् ऋतवोऽस्य तन्वः ।
 ता अग्निचित्वा प्रचिताः पुनः स्युः प्राग्वत् ततः सोऽग्निरिहास्ति चित्वा ॥ ६६ ॥
 वायुश्च थोर्यं पवते समन्तात् प्रजापतिर्नाम स्रुतस्य तन्वः ।
 विभ्रंसिताः स्युर्हि दिशोऽग्निचित्वा चिताः पुनः प्राग्वदिमा भवियुः ॥ ६७ ॥
 आदित्य एवैध चितेनिधेयोस्त्यग्निस्तदित्यं द्विविधोऽग्निरुक्तः ।
 सर्वत्र वैधं क्रमशः प्रविधात् प्राणोऽयमग्निश्च प्रजापतिश्च ॥ ६८ ॥

सन्मूलकसृष्ट्यधिकरणम्—

- ४ सद्यु प्रतिष्ठात्मकतत्त्वमाहुः सत्तामुपादाय तु जायतेऽर्थः ।
 तस्मात्सदेव प्रथमं तदासीत् ततोऽभवत् प्राण इदं मनो वा ॥ ६९ ॥

सतस्तु तेजस्रत आप पता अद्भ्योऽजमेता इह देवताः स्युः ।
 सद्देवता तास्तु पुनः प्रविष्टा जीवात्मना तास्त्रिवृतोऽपि चक्रे ॥ ७० ॥
 रूपैः स्थिता रोहितशुक्लरूपैस्त्रिस्तोऽपि तास्तेजसि यत्र कुत्र वा ।
 नाग्नौ न सूर्ये न विधौ न विद्युति स्यात् तत्त्वमन्यतिकलरूपतस्त्रयात् ॥ ७१ ॥
 यदन्नमश्नाति भवेत् त्रिधा तत् स्थूलं च सूक्ष्मं च ततोऽतिसूक्ष्मम् ।
 क्रमात् पुरीषं पललं मनो वा पृथ्व्यां शरीरे दिवि यान्ति भोगम् ॥ ७२ ॥
 आपश्च पीतास्त्रिधा भवन्ति स्थूलाश्च सूक्ष्माश्च ततोऽतिसूक्ष्माः ।
 मूर्धं त्वरुक् प्राण इति क्रमेण पृथ्व्यां शरीरे दिवि यान्ति भोगम् ॥ ७३ ॥
 तेजोऽशिनं वा भवति त्रिधा तत् स्थूलं च सूक्ष्मं च ततोऽतिसूक्ष्मम् ।
 तदस्त्रिमज्जापि च वाक् च तत्र हेस्तः शरीरे दिवि वागुपैति ॥ ७४ ॥
 देहं च पृथ्वीमनुयाति मृत्युर्देहं दिवं चामृतमेति रूपम् ।
 अक्षान्मनः प्राण उदेति आद्भ्यो वाक् तेजसस्ते एामृताः प्रसादाः ॥ ७५ ॥
 यथा हि दध्नो मथितस्य योऽणिमा तत्सर्पिकूर्ध्वं समुदीपति क्रमात् ।
 तथाशितानां तदयन्नतेजसां प्राणो मनो वाक् समुदीपितानि च ॥ ७६ ॥
 अनश्नतः पक्षममुष्य तन्मनः क्षीणं कलामात्रमिवापिप्यते ।
 भूयस्तद्वेने समाहितं क्रमादिदं समर्थं मनोऽन्नं हि तत् ॥ ७७ ॥
 जघ्णात् पतित्वापि दिशं दिशं नदि प्राणं क्वचित् प्राणनियन्धनं मनः ।
 यदा स्वपित्यस्य मनस्तदा सता सम्पद्यते तत् स्वमपीतमस्ति हि ॥ ७८ ॥
 यथाश्चनायो वृषनाय एवं ह्यापोशनायास्तमशं नयन्ते ।
 आपोमयः प्राण इतीदमन्नं तेनैव तत्रैव गृहीतमेति ॥ ७९ ॥
 या चास्त्युदन्या तदिदं तु तेजस्तेजो हि पीतं नपतेऽन्तरम्बु ।
 पीतोऽकैः शान्त्यति घर्दि तेजो नश्यत्युदन्या न तदोदपानम् ॥ ८० ॥
 पश्यामि यदिकञ्च तदस्ति शुद्धं तद्य प्रजायेत विना न मूलम् ।
 मूलं भवेदन्नमथाज्जमूलं त्वापो ह्यपां मूलमिदं तु तेजः ॥ ८१ ॥
 तेजोऽपि शुद्धं न भवेदमूलं यत्तस्य मूर्धं प्रवदामि तत्सत् ।
 सदेव मूलं निखिलप्रजानां विद्यात्सदेवायतनं प्रतिष्ठाम् ॥ ८२ ॥
 यः प्रैति तस्येह मनस्युपैति वाक् प्राणो मनः प्राण उपैति तेजसि ।
 तेजस्तु यत्रात्मनि याति सोऽणिमा तत्सत् ततः सर्वमिदं बभूव ह ॥ ८३ ॥
 नानात्पयानां अमरैस्तरुणां रसानुपाहृत्य यथैकभाचम् ।
 नीतं मधुत्वं गमिते लभन्ते नैते पृथग् वृक्षरसा विवेकम् ॥ ८४ ॥
 पितं प्रजानामपि तान्यनन्तान्येतानि तेजांसि सति प्रपथ ।
 एकत्वमाप्तं किञ्च निर्विशेषं तत्सत् ततः सर्वमिदं बभूव ॥ ८५ ॥
 व्याघ्रोऽपि सिंहोऽपि वृको वराहः कीटः पतङ्गो मशकोऽपि दंशः ।
 यद्यद्भवत्यत्र तदेकमूलं तत्सत् ततः सर्वमिदं बभूव ॥ ८६ ॥
 यथा समुद्रात् प्रभवन्ति नद्यः पृथक् वहंत्यो भुवि दिक्षु दिक्षु ।
 समुद्रमेवान्वपियन्ति तद्वत् सतः प्रजाताः सति संभवन्ति ॥ ८७ ॥
 आमूलवृक्षाप्रसवद्रसेन जीवेन वृक्षोऽस्ति स मोदमानः ।
 जीवो हि यामेव जहाति शाखां स शुष्यतीयं म्रियते न जीवः ॥ ८८ ॥

न्यग्रोधवृक्षस्य फले प्रमिले धानाः स्युरस्याश्च विभेदेनेयम् ।
 तत्राणिमानं न निभालयन्ते न्यग्रोध एषोऽस्ति महान् स वृक्षः ॥ ८६ ॥
 प्रास्तं यथा सैन्धवखिल्यमण्डु व्याप्तं न दृश्येत पृथक् स्वरूपम् ।
 विन्दौ च विन्दौ लवणं प्रतीमस्तथाणिमा सर्वगतोऽस्ति तत्सत् ॥ ९० ॥
 एषोऽणिमात्मा विन्दुरैतदात्म्यं सर्वं तु तत्सत्यमतोऽतिरिक्तम् ।
 न किञ्चिद्वास्ति सदेवसृष्टेः पूर्वं सदेवाद्यसदेव पश्चात् ॥ ९१ ॥
 यः कौरुपञ्चालकनीवृतिस्थितां ब्रह्माऽव्यतिष्ठत् समितिं यशस्विनीम् ।
 स एष उद्दालक आरुणिः पुरा जगाद् सद्वादमिमं स्वसूनुवे ॥ ९२ ॥
 अस्मिन्मते सर्वमिदं हि तेजोऽब्रह्मप्रमेदात् त्रिविधं त्रिभक्तम् ।
 त्रिधृत्कृतं तत्र तदेकमेकं तेषां सदात्मा सत एव सर्वम् ॥ ९३ ॥
 २ त्रिधृत् क्रियायास्तु विधान्तरं यत् प्राहुस्तदत्र प्रतिपादयामः ।
 सतोऽभवत् व्याहृतयो यतस्ताः सप्तहते सप्तविधाः पदार्थाः ॥ ९४ ॥
 तेजस्तथापञ्च तथाजमेवं प्रत्येकमेतत् त्रिविधं प्रतीयात् ।
 तेजोऽब्रह्मतेज इदं न भिन्नं भवत् तथावजमथान्नतेजः ॥ ९५ ॥
 तेजस्तथाऽपोऽन्न मितिहतेजस्तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रिधास्ति ।
 तेजस्तु तत्रापि च पर्यये तत् तेजस्तथापोऽन्न मितित्रिधास्ति ॥ ९६ ॥
 ततः सतो व्याहृतिसप्तकं स्यादूर्ध्वं तृतीयादखिलं तु तेजः ।
 इवतो गतिस्तेजसि सा क्रमेण द्वयोर्द्वयोस्तच्चरमेऽधिका स्यात् ॥ ९७ ॥
 तेजस्तथापोऽन्नमिहाब्रह्मतेजस्तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रिधास्ति ।
 यदब्रह्मत्रापि च पर्ययेतत् तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रिधास्ति ॥ ९८ ॥
 ततः सतो व्याहृतयः प्रसिद्धाः सप्तानमेवास्ति तृतीयतोऽर्वाक् ।
 स्थितिरुवभाषोऽन्नगुणः क्रमेण द्वयोर्द्वयोस्तच्चरमेऽधिकः स्यात् ॥ ९९ ॥
 अर्धं त्रयं तैजसमन्नमात्रैकैकान्नयाणामथ तेजसो द्वे ।
 अन्त्यत्रयं त्वप्रचद्वन्नमात्रैकैकान्नयाणां त्रिगुणान्नभागे ॥ १०० ॥
 तेजोऽन्नमात्राद्वययुक्त्रयाणामेकैकमात्रा वितयेऽस्ति मध्ये ।
 त्रयं त्रयं तैजसमाप्यमन्नं तेजोऽन्त्यमन्नाद्यमपीह सान्ध्यम् ॥ १०१ ॥
 एषां त्रयाणामिह योगमात्रा वैपम्यतो व्याहृतयः सह स्युः ।
 ताः सत सत्यं च तपश्च तद्वज्जनर्महः स्वधश्च भुवश्च भूश्च ॥ १०२ ॥
 प्राणस्तपः सत्यमदोमनांसि वाचोजनो वायुविधामहः स्यात् ।
 इवः सर्वतेजांसि भुवस्तथापो भूरिष्यते सर्वविधाः पृथिव्यः ॥ १०३ ॥
 मनांसि तेजांसि च वाच आपः प्राणाः पृथिव्योपि च वायवश्च ।
 व्यक्त्या च जात्या च भवन्त्यनेकप्रकारतस्तानि विविच्य विद्यात् ॥ १०४ ॥
 ऊर्ध्वैरमीभिर्जगदेतदेकं चराचरं व्याह्रियते समस्तम् ।
 सदप्यदो व्याह्रियते यदाभिस्तस्यादिमा व्याहृतयः प्रसिद्धाः ॥ १०५ ॥
 यानेव सर्वे मनसाऽस्युक्ताऽन्यद्वाचं महाकाशमिति ब्रुवन्ति ।
 आकाशतो वायुरतोऽग्निरग्नेर्जलं जलान्मृद्भवतीति मन्ये ॥ १०६ ॥
 नसोऽस्ति यस्मान्न भवन्ति शब्दाः परस्परघातवशाद्बहिर्थाः ।
 वाग्बीजमेपां जनितास्तद्वस्ते सर्वत्र तस्मादुपलभ्यते वाक् ॥ १०७ ॥

मनस्तु भूमित्वमुपैति संचरे भूमिर्भनस्त्वं प्रति संवरक्रमात् ।
इत्थं क्रिये हे भवतोऽधिकाधिको बन्धश्च मोक्षश्च तयोः प्रवर्तते ॥ १०८ ॥

तेजः आपः अन्नम् = भूतानि उत्तरोत्तरस्थूलानि

१	तेजः	= मनः (प्रज्ञा)	+ १ एककलम्
३	आपः	= प्राणः (सोमः)	+ २ द्विकलम्
६	अन्नम् = तेजः	= वाक् (आकाशः)	३ त्रिकलम्
२७	आपः	= वायुः	+ ४ चतुष्कलम्
८१	अन्नम् = तेजः	= तेजः	+ ५ पञ्चकलम्
२४३	आपः	= आपः	+ ६ षड्कलम्
७२६	अन्नम्	= पृथ्वी	+ ७ सप्तकलम्
२१२७					

सदसन्मूलकरूप्याधिकरणम् ।

- ५ अथेदमत्रे एषदेवमासीत् सदेव नासीदथ यत् तदासीत् ।
 * नेधैतदासीत् मन एव तत्प्रागासीन्मनो नेध दि सन्न आसत् ॥ १०६ ॥
 मनो यथा तत्क्रियते तथोर्ध्वं यावन्मनस्त्वावदसद्य सद्य ।
 मनोऽस्ति तत्सन्न वदित्ततोऽसत् सर्वं मनस्थेव कृतं यदिः स्यात् ॥ ११० ॥
 यत् तैत्तिरीया असतो मनोऽभूदित्याह राट्स्तद्विदं स्वयम्भु ।
 † सद्यो न आसीन्नसद्यो मनः प्रागासीत् सदः अष्टुमनोऽस्यकस्मात् ॥ १११ ॥
 अर्थक्रियाकारितया मनस्तत् सदस्ति तत्प्रागसदेव सत् स्यात् ।
 यावन्न धत्ते विषयं तदानीमसद्देवार्थमुपेत्य तत्सत् ॥ ११२ ॥
 तस्मान्मनोऽसत् सधिति द्विधादुर्मेनः पुरासीत् तत एवमाहुः ।
 नूनं सदेवेदमिहात्र आसीदथा सदेवेदमिहात्र आसीत् ॥ ११३ ॥
 यत् प्रागसत् तत्सदभूदिदानीमितीत्यमाहुः अत्र तैत्तिरीयाः ।
 श्वोचस्यसं नाम मनस्तदस्ति ब्रह्मेदमस्माद्भवत् समस्तम् ॥ ११४ ॥
 न केवलं सृष्टिविधौ सिखक्षामात्रेण बोध्यो मनसो नियोगः ।
 आरम्भ्यं ब्रह्ममपीह कृत्स्नं मनस्तदित्याह तु याज्ञवल्क्यः ॥ ११५ ॥
 अमूर्तमासीदनिहकमेतन्मनः क्रमादाविरंभूत् सूर्त्यं ।
 वाक्प्राणश्चक्षुः श्रुतयः क्रमात्तद्भूत्वाऽभवत्कर्म ततोऽग्निरेव ॥ ११६ ॥
 इमानि सदैव तु मूलरूपाण्येभिः समस्तं जगदोविरास्ति ।
 प्रत्येकमेपां प्रथमं स्वमेव प्रामूर्च्छेदेकं सदनेकमासीत् ॥ ११७ ॥
 पट्टिशदेकस्य सतः सहस्राख्यासन् स्वरूपाणि न तत्र पूर्वात् ।
 तेषां प्रमेदोऽस्ति विभूतिरेषा विस्फुरिरेषा स्थितिवृत्तिरेषा ॥ ११८ ॥
 यदन्यदन्यन्मनसश्च घातः प्राणस्य चक्षुः श्रुतिकर्मणां वा ।
 आहर्निशं संततमास्ति रूपं लोकप्रवृत्तौ तदियं विभूतिः ॥ ११९ ॥
 संकल्पयन्ति ब्रुवते तथा यत् प्राणन्ति शृण्वन्ति विलोकयन्ते ।
 कुर्वन्ति सिन्धन्त्यपि यत्तदेपामेपा कृतिः सा चित्तिरेवमेवाम् ॥ १२० ॥

अग्नेश्चितिः सा यदियं त्रिलोकी यत्पर्वतानोकहजन्तुवर्गाः ।

यः कश्च कायश्चितिरेव सोऽग्नेस्तदित्यमेतानि हि सप्त विश्वम् ॥ १२१ ॥

याग्नेश्चितिः सापि विना मनोऽस्तिनो मनस्थितोऽग्निर्मनसः स चीयते ।

सा जायते सप्तचितिश्चितिः क्रमात् पृथ्वीयमासामिह सप्तमी चितिः ॥ १२२ ॥

ये पर्थिवास्तत्र सृदेव सत्यं सृदाऽपि वाय्येव ततोऽपि तेजः ।

वायुस्ततो व्योम ततस्ततोऽपि प्राणस्ततः सत्यमिदं मनोऽस्ति ॥ १२३ ॥

६ प्रजापतिर्नाम मनोऽस्ति तस्मादित्यं रयिः प्राण इमौ पृथक् स्तः ।

मनोवृतः प्राण उपैति रथ्याभिषास्ति सर्वा रथिरेव मूर्तिः ॥ १२४ ॥

कात्यायनायेह कवन्धिने प्राङ् महर्षिराभापत पिप्पलादः ।

यथैषतप्त्वा तप एतदग्रे प्रजापतिस्तन्मिथुर्न ससर्ज ॥ १२५ ॥

प्राणं तमादित्यममूर्तेमाहुर्मूर्ते तु चन्द्रं रयिमाहुरेतौ ।

संवत्सरे मासि दिने तथाभे प्रजापतौ तस्यतुर्द्धमर्द्धम् ॥ १२६ ॥

आदित्यमाहायनमुत्तराण्यं स वेषयानोऽर्हति विद्यया तम् ।

चान्द्रं तु वक्षं पितृयाणमिष्टापूर्तादिभिः कर्मभिरेति मर्त्यः ॥ १२७ ॥

“त्रे सृती अश्रुणञं पितृणासह देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेकत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च” ॥ १२८ ॥

यज्ञागवीश्र्युत्तरमस्ति सप्तविंशत्यस्तु यद्दक्षिणमेप पन्थाः ।

स्यादुत्तरो याति ततोऽमूर्ते तं सूर्ये न चावर्तत एव तस्मात् ॥ १२९ ॥

उदकत्वगस्त्यादज्ञवीथितोऽवाक् स्यादक्षिणोऽपि पितृयाणमार्गः ।

प्रेतस्ततो याति तु चन्द्रमस्मादाचर्तते कर्मवशात् पुनः स्वाम् ॥ १३० ॥

मास्याहुरादित्यमकृष्णपक्षं प्राणो हि सौषुम्ण उपैति तस्मिन् ।

कृष्णस्तु पक्षो भवतीह चान्द्रसगिमन्नदश्यो रस एति रथ्याः ॥ १३१ ॥

दिने तु या रात्रिरिदं तमस्तच्चान्द्री रभिः सा तत एव मूर्तिः ।

अथेह यज्ज्योतिरहस्तदानीमादित्यतः प्राण इहोपयाति ॥ १३२ ॥

उद्यक्यं सर्वत एव सर्वे प्रकाश्य गृह्णात्यभिलान्तरस्थान् ।

प्राणानयं रश्मिषु संनिधत्ते प्राणास्ततः संस्कृतिमाप्नुवन्ति ॥ १३३ ॥

“विश्वरूपं हरिञ्जं आतवेदं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येप सूर्यः” ॥ १३४ ॥

रसोमलश्वोद्भवतस्तथाऽभान्मलः क्षितिं याति रसस्तु देहम् ॥

रसस्यमृत्युस्त्वमूर्तं च भागौ भूतानि मृत्युस्त्वमूर्तं च देवाः ॥ १३५ ॥

प्राणोऽग्निरेव रथिरेप सोमः सोमाद् धनत्वं तनुताग्निनः स्यात् ॥

अग्नेर्गतिः स्यात् स्थितिरत्र सोमात् ताभ्यामिदं विश्वमुदेति रूपम् ॥ १३६ ॥

ऐकात्म्यमूलकसृष्ट्यधिकरणम् ।

१ इत्थं विरोधेन वदन्ति पूर्वं मतत्रयं तत्र परे वदन्ति ।

यथा तु पश्यामि समन्वयेना विरुद्धमर्थं तमिह प्रवीमि ॥ १३७ ॥

प्राणप्रधानाथ मनःप्रधानाथ वाक्प्रधाना त्रिविधेष्ट सृष्टिः ।
 प्राणप्रधाने त्वलद्वय आसीदित्याह तद्वन्मनसीह वाचि ॥ १३८ ॥
 पृथक् स्वमूलं प्रतिपादयन्ती भाषेयमस्यां न विवादलेशः ।
 सद्वाप्यसद्वा सत्सत्तथा वा स एक आत्मैव परः पुरासीत् ॥ १३९ ॥
 प्रजापतिर्नास्ति मनो न वा वाक् न प्राण एतस्य द्वि ते शुणाः स्युः ।
 यत्रैक्यमासां स परोऽक्षरो वा क्षरोऽथवा स्यात् स पृथक् प्रजेशः ॥ १४० ॥
 यत्स्त्रिधा ब्रह्म तत्स्त्रिधाऽसौ सृष्टिः प्रदिष्टा निसिलं विधास्ते ।
 आपस्तु वागस्ति मनस्तु सोमः प्राणस्त्रिरूपोऽयमिन्द्राग्निरुक्तः ॥ १४१ ॥
 अपां घनः स्यात् पृथिवी स चन्द्रः सोमग्रहोऽग्निरग्रह एव सूर्यः ।
 पृथ्वी द्वि वागस्ति मनस्तु चन्द्रः प्राणः प्रजानामयमस्ति सूर्यः ॥ १४२ ॥
 प्राणो मनोन्वागिति ये त्रयोऽर्थाः सद्द्वय सर्वं प्रभवन्ति नित्याः ।
 एकोऽयमात्मा विभिरात्मरूपैरेतैरिहाविश्य विभर्ति विश्वम् ॥ १४३ ॥
 सताऽसता चादितरूप एकः प्रजापतिर्विश्वमिदं विधत्ते ।
 यथा तथा पश्यति यादवत्कयोऽप्यर्काश्वमेधोद्भवनप्रसङ्गे ॥ १४४ ॥
 यदस्ति किञ्चिन्न तदत्र आसीत् तन्मृत्युनाकान्तमशेषमालीत् ।
 प्राणोऽमृतं मृत्युरपान उक्तोऽपानेन तेनावृतमेतदासीत् ॥ १४५ ॥

(श. १०।६।५)

भुङ्क्तेऽजमेतेन तु मृत्युनैवापानेन तस्माद्यवज्जमन्तः ।
 तेनाशनायेति वदन्त्यपानं मृत्योस्ततोऽन्नं त्रियतेऽन्यत्तात्सत् ॥ १४६ ॥
 केचिद्भिदुर्मृत्युरयं च आसीत् सा चाशनायैव निरात्मिकासीत् ।

(श. १०।६।५)

आत्मन्वितामैच्छदियं ततोऽस्या आपोऽग्निरर्कोऽभवद्दुर्ध्वमात्मा ॥ १४७ ॥
 नैतन्मतं लाधु न चाशनाया विनात्मना संभवति क्वचित्सा ।
 आत्मैव तु प्रागभवत् स एव त्वग्रेऽशनाया च स एव मृत्युः ॥ १४८ ॥
 आत्मैव सर्वं स इहात्र आसीदात्मानुवाक् प्राणमनोमयोर्धः ।
 प्राणेन वाचा मनसा च हीनं न किञ्चिदासीदखिलं समं तत् ॥ १४९ ॥
 तत्रास्ति निर्मातृ मनोऽथ साधनं प्राणोऽस्त्युपादानमियं तु वागिह ।
 मनो भवेदायतनं तदम्यरे प्राणो बलं कर्म च वाग् विकारभाक् ॥ १५० ॥
 प्राणक्रियार्थास्त्रिभिरेभिरुद्भवन्त्येकैक आत्मा प्रभवः स्थितिर्गतिः ।
 यदत्र किञ्चिद् भवतीह तदधुवं प्रजायतेऽस्मात् पृथगात्मतः पृथक् ॥ १५१ ॥
 यावन्मनोवीर्यमुदैत् सकामः प्राणस्य वाचश्च तपःश्रमस्तत् ।
 इच्छतापः शान्तिभिरैव आत्मा रेतोभिरेतत् सृजति स्वमङ्गम् ॥ १५२ ॥
 प्राणो बलं तच्च मनोऽनुरूपं चरत्यमुप्यास्ति नियामकं तत् ।
 यथाचकाशो मनसोपपन्नो मात्राचं रूपं च वलस्य तावत् ॥ १५३ ॥
 प्राणो मनस्येव चरत्यभीक्षणं संचारमायाति न चामनस्के ।
 प्राणो श्रयात् प्राङ् मन एव गच्छेन्मनस्कृते प्राण उपैति भूयः ॥ १५४ ॥
 आत्मा द्विधास्तीश्वरजीवभेदात् तत्रेश्वरैर्पर्यं बहवस्तु जीवाः ।
 प्राणो मनस्यैश्वर्येश्वरेस्मिन् जैवे तु जैवः प्रचरेत् पृथग्वत् ॥ १५५ ॥

६

प्राणो द्विधा वृत्तिविशेषतोऽस्ति प्राणन्नपानञ्चिद् किन्तु सं प्राक् ।
 अपानवृत्तिर्विलयं प्रकुर्वन्नासीत् तु प्राणनवृत्तिं किञ्चित् ॥ १५६ ॥
 प्राणन्नयं प्राक् सरति प्रसारे कर्तुं घनं प्रत्यगपानं एति ।
 प्राणोऽन्यतोऽन्यत्कुरुते विदूरेऽन्यतोऽन्यदभ्यर्णमपानतः स्यात् ॥ १५७ ॥
 प्राणस्तु यः प्राणविशेष एतं स्पृतं विदुर्जीवयते स सर्वम् ।
 सर्वाणि भूतानि स एव मृत्योः स्पृणोति तस्मात् स्पृतमेतमाहुः ॥ १५८ ॥
 नैकान्ततो मृत्युरयं स्पृदेव वा विपर्ययेते नु परस्परेण तौ ।
 एक प्रवाहेऽन्तरमन्तरं गतासुभौ क्रमेते इति द्वि स्थितिर्मता ॥ १५९ ॥
 स्पृतः प्रवाहे जगतोऽस्ति स्पृष्टिर्भृत्युप्रवाहे प्रलयस्य कालः ।
 पुरासदानां प्रलयस्य कालस्तत्रावृणोत् सर्वमिदं स मृत्युः ॥ १६० ॥
 (श. १०६।५)

यान्यात्मचाक् प्राणमनांसि तेषां प्राणो द्विधा स्यात् स्पृदपानमेदात् ।
 किन्त्वात्मनो वाक्मनसे अपानावृते तदास्तां न पुरास्पृदासीत् ॥ १६१ ॥
 (श. १०६।५)

तस्मादपानावृत एव आत्मा सर्वोऽशनायामय एव मृत्युः ।
 (श. १०६।५)

मनो यदाकर्षणधीर्ध्वमन्यं विलापयत्यात्मनि साऽशनाया ॥ १६२ ॥
 त्रिधाऽशनायाऽस्त्यशनाय येच्छां सा शंनयन्ती त्वपराशना या ।
 अथाशनायान्तरयेत् सान्या धीर्याणि चाक्प्राणमनःसुतानि ॥ १६३ ॥
 स्यादसुरन्तर्निहितं यदाद्यं प्रख्यायतेऽत्तैव तदा न चाद्यम् । (श. १०६।२)
 अन्नं यदाच्छन्दयते तदाऽसौ शाम्यत्यपानः स्पृदुदेति तत्र ॥ १६४ ॥
 सर्वोऽनुषलं त्रियमाण एवाश्नात्यन्नमेतत् स्पृदुवसुं स्पृणोति ।
 अग्रे तु खण्डेन तदन्नमासीत् तन्मृत्युनैवावृतमेतदासीत् ॥ १६५ ॥
 (श. १०६।५)

प्राणोऽस्त्यपानो न यदाऽन्नमस्मिस्तदा स मृत्युर्त्रियमाणरूपः ।
 रिक्तोवयं पूरयितुं मनो यत् सैपाशनाया परितस्तदासीत् ॥ १६६ ॥
 (श. १०६।५)

७

किन्त्वस्य मृत्योर्न शरीरमासीत् वाक्वभ्रवद्वा पृथगात्मतासीत् ।
 तदन्नभोगायतनं शरीरं विनाशनायालमभून्न मृत्युः ॥ १६७ ॥
 साम्यादमीपां पृथगात्मतायां नैकः परंभोक्तुमलं तदासीत् ।
 ततः स्वयं केषुचिद्वक्त्रकस्मादैकाल्प्यभावाय मनोऽन्यदासीत् ॥ १६८ ॥
 यात्रन्मितानां मन ऐकरूप्यादात्मन्वितायै समभूदमीपाम् ।
 तावत् खमेपां मन एव साम्यात् प्राणश्च वाक् चैकतया बभूवुः ॥ १६९ ॥
 तदित्थमैकाल्प्यमभूदकस्मादेकोऽयमात्मा समभूदमीपाम् ।
 मनो वशात् प्राण इहान्वितः सन् वाच्यन्वितायामयमेकवत् स्यात् ॥ १७० ॥
 तदित्थमन्यान्यमनः प्रभावादैकाल्प्यमासीदिदमन्यदन्वत् ।
 तेज्जेषु चाक्प्राणमनःप्रमाणन्यूनाधिकत्वाद्भवन् विशेषाः ॥ १७१ ॥

नानाविशेषान्वयतस्तदैष्यं शुणं विदुस्तैश्च शुणैर्यदैष्यम् ।
 तद्रूपमाहुः परमाणुनाम्ना तेभ्यस्त्रसैरिखुरतश्च भूतम् ॥ १७२ ॥
 विशैषपूर्वेषु गुणाणुरेणुस्कन्धेषु सर्वत्र पृथक् पृथक् प्राक् ।
 आत्मा य आसीद् विविधोऽथ योगादेकत्र सोऽर्चनचरत् प्रदेशे ॥ १७३ ॥
 (श. १०।६।५)

स्तोमः समूहः स यतस्तदर्चनं तदर्चनादृक् तदृचां विताननात् ।
 सामाथ ऋक् साम समन्वयाद् यजुर्व्योमाथ वायुश्च यजुः समन्वितम् १७४
 वाग् ब्रह्म वेदास्त इमे त्रयोपि ब्रह्मैव तस्यागुद्भूत् प्रतिष्ठा । (श. ६।१।१)
 तद्विद्यते विन्दति तद्विन्दति ब्रह्मैव सर्वं तदिदं यदस्ति ॥ १७५ ॥
 नवेदतोऽन्यत् किमपीह दृश्यते यास्तावदापः पृथिवी तथाग्नयः ।
 वेदाश्चे वेदहिता इमेऽखिला यजुर्थदेपां तत एव सृष्टयः ॥ १७६ ॥
 वागेव तु व्योम स वायु 'यजु' र्यजुस्तदुक्तं हि तयोः प्रयोगात् ।
 गतिस्थितिद्वेभ्योगुणान्वयेन प्रजायते सर्वविधः प्रपञ्चः ॥ १७७ ॥
 त्रिधा यजुर्वाग् विनियुज्यते सा तदुक्तमर्काऽयमशीतिरेवा ।
 मूलं स्थितं स्वात्मनि किञ्चिदुक्तं प्राणान्वयात् सूक्ष्मविवोत्थितोऽर्कः ॥१७८॥
 अर्कऽशनायास्तित ततः सभिन्नात्मानं समाकर्षति तस्य वाचम् ।
 उपाद्धारमात्मनि तामशीतिं विदुः कर्मोऽयं नियतः समन्तात् ॥ १७९ ॥
 विष्णुसते चोत्कमते च नित्यं कृष्टः परात्मन्यशना ययाऽर्कः ।
 संमाशनाज्जीवति हीयतेऽल्पाद्पूर्धमर्थं सृजति प्रयात् ॥ १८० ॥
 १० सर्वास्तु सृष्टिष्वभवन् पुरस्तादापोऽथ पृथ्वी च ततस्ततोऽग्निः ।
 कं ब्रह्म खं ब्रह्म च खं प्रदेशस्तत्राहि तं यतिकमपीह कं तत् ॥ १८१ ॥
 यदेव किञ्चित् प्रतिपद्यते तत्कमुक्तमस्यायतनं समुक्तम् ।
 यदर्चतः कं समभूत् खगर्भे तदुक्ततः प्रोत्थितमर्कमाहुः ॥ १८२ ॥
 उक्तं हि बाग्रूपमिहात्मनि प्रागव्यक्तमात्मांशतया यदस्ति ।
 प्राणस्तदुत्थस्तदशीतिमश्नन्नुक्तं निजेऽर्चश्चरतीह सोऽर्कः ॥ १८३ ॥
 अद्यापि येनाशितमत्र पूर्वं घृतं तदास्या घृतसंस्कृतोऽभूत् ।
 संस्कार उक्तं तत उत्थितोऽर्को घृताशमिच्छेन्न न संस्कृतश्चेत् ॥ १८४ ॥
 १० प्रजापतिः प्राणऋषिः स पूर्वः स व्योमवाग्वात्मकवाक् समुत्थः ।
 अर्कः परात्माशनतोऽस्य वाचाऽऽत्मना च स प्रागसृजत्तदापः ॥ १८५ ॥
 अद्भ्यस्तदात्मन्यभूत् स मृत्युस्ताश्चाशनाया अभवंस्तदापः ।

(श. १०।६।५)

आपः पुरस्तादयमर्क आसीदापोऽभवन् ह्यर्चत आत्मनः कम् ॥ १८६ ॥
 (श. १०।६।५)

आपोऽथमात्मा परमेष्ठिसंहो व्योमन्यनन्ते परमे समन्तात् ।
 ज्यामोत् समस्तं जगदस्ति तधाप्स्वेवाद्भ्य एवोदभवच्च सर्वम् ॥ १८७ ॥
 सव्यञ्जसत् तस्य हि मव्यभागाद् व्युत्कन्य संवत्सरदेवभावान् ।
 देवेषु वायुः पुनरत्र गर्भे प्रविश्य तत्प्राणतया अभूव ॥ १८८ ॥

यावत्पुनर्व्यस्रसेदप आत्मा तावत्पुनर्वायुरिहागतः स्यात् ।
 प्राणा हि वायुः संकलाश्च देवाः प्राणाः सं यज्ञः स हि वस्तुभावः ॥१८॥
 ११ अपामर्शानां यदि वायुरात्माऽशनायितोऽर्चश्चरतीह सोऽकैः ।
 वायुत्वमंपूर्वं च सदैप भुक्त्वा करोति फेनाद्यवनीस्वरूपम् ॥ १९० ॥
 आपः पुरा पुष्करपर्यमासन् प्राविध्यदप्स्वेतदतोऽञ् घनत्वम् ।
 (श. ६।१।१)

घनाभिरंद्भिन्नियते तु वायुर्वायोरपां मूर्ध्नेनया च फेनः ॥ १९१ ॥
 १२ अप्फेनसूपः सिकता च शर्कराऽश्मायो हिरण्यं च भवेत् पृथिव्यसौ ।
 (श. ६।१।१)

अपां च वायोरपि तारतम्यतो द्रव्ये घनत्वेऽपि समन्वयेऽपि वा ॥१९२॥
 प्रजापतिर्वायुरथ स आत्मा क्लिष्टो घनेऽस्मिन् मिथ आहतः सन् ।
 अग्निः स्वयं भूरभवद् द्वितीयः प्रजापतिर्भूरस एव आश्मा ॥ १९३ ॥
 सव्यं सत् तस्य च मध्यभागाद् व्युत्क्रम्य संवत्सरदेवभावान् ।
 देवेषु चाग्निः पुनरत्र गर्भे प्रविश्य तत्प्राणतया बभूव ॥ १९४ ॥
 प्राणस्ततस्तत्र बभूवुरेते स्तोमा धिभिजास्तत एव नाना ।
 (श. ८।३।५ कितिः)

दमामि रूपाण्यभवन् स यज्ञः स्तोमो न यज्ञेन विनास्ति किञ्चित् ॥१९५॥
 (श. ८।४।३)
 आत्मानमात्मा प्रतिधाय तस्मिन् सर्वाणि भूतान्यभवत् गर्भी ।
 (श. ८।४।२)

पापमां तु मृत्युः सहितान्बृहदाद् गर्भो ह्यपानाद्विलयं गतः स्यात् ॥१९६॥
 (श. ८।४।१)
 देवास्तथात्माप्यभवन् स्पृतोऽस्मिन् स्पृणवन्ति गर्भे त इमे स्म मृत्योः ।
 (श. ८।४।२)
 देवा द्विधा तत्र बभूवुरेके भागा अधान्ये त्वगुराधिपत्यम् ॥ १९७ ॥
 (श. ८।४।२)

भागानु वाचाधिपतींश्च कांश्चिच्चित्यां चतुर्थी दश याज्ञवल्क्यः ।
 भावैर्विकाराः स्युरथाधिपत्यं गता विकारान् परिव्रान्ति वाह्याः ॥ १९८ ॥
 १२ ये स्तोमभागा अथ यज्ञभागास्तत्रैव वेदा निहिता भ्रुवास्ते ।
 अथाधिपत्यं गमितास्तु देवा न्यूनान्धिकाः स्युर्व्यभिचारिणोपि ॥ १९९ ॥
 यो जायते सोऽखिल एव तेभ्यो देवेभ्य एवाहुरसंहितेभ्यः ।
 प्रजायते तत्र यथा तु देवाः स्युः संनिविष्टाः समतोऽत्र यज्ञः ॥ २०० ॥
 आपां शपो यत् समहन्यतैपा पृथिव्यभूत् तत्र रसोऽयमग्निः ।
 स्पृष्ट्वा स पृथ्वीमखिलां समन्तात् सदह्नरश्मिर्वाहिरत्यतिष्ठत् ॥ २०१ ॥
 (श. १०।६।५)
 १३ त्रिधास्वमात्मानमर्थं विधत्ते सोऽग्निः सवायुः संरविः क्रमेण ।
 (श. १०।६।५)

आद्योऽयमग्निः परतोऽस्य घायुस्ततः परस्ताद् रथिसंनिवेशः ॥ २०२ ॥
प्राणान्मग्नस्तो क्रमसिद्धरूपा एकोऽग्निरेन पशुमश्वमीक्षे ।

(श. १०।६।५)

यत्रैव तत्रैव सद्यतेऽन्यः प्रतिष्ठितः सोऽप्स्वशनाय याकूः ॥ २०३ ॥

(श. १०।६।५)

प्राची शिरोऽस्योपदिशौ तधेर्मां पुच्छं प्रतीची विदिशौ तु सक्थो ।

(श. १०।६।५)

पार्श्वे विशौ त्दरमन्तरिक्षं द्यौः पृष्ठमुर्वो तदुरःस्थलं स्यात् ॥ २०४ ॥

द्योनिः समुद्रोऽस्य मतोऽप्लु योनिर्बन्धुः समुद्रोऽस्य मुखं तथाग्निः ।

वैश्वानरो व्यासममुष्य सोमो रेतोऽस्ति संवत्सर एव सोऽश्वः २०५ ॥

पूर्वोर्द्धं उधन् विचलन् परार्द्धः प्रोचन्तमश्वं महिमान्वहः स्यात् ।

(श. १०।६।५)

प्रयातमश्वं महिमानु रात्री योनी तयोः पूर्वपरो समुद्रौ ॥ २०६ ॥

(श. १०।६।५)

१४ अथैप मृत्युः पुनरैच्छदात्मा मग द्वितीयोऽस्तु शरीरनामा ।

(श. १०।६।५)

यावन्मनस्तावदपान एतां याचं मनस्याश्रमयां चकार ॥ २०७ ॥

रेतांसि वाक् प्राणमनोभयानि याचन्ति संवत्सर एव तावान् ।

अभूत् पृथिव्या रसमग्निमेतं संवत्सरेऽस्मिन्नभूतेप मृत्युः ॥ २०८ ॥

(श. १०।६।५)

अग्निः पृथिव्यस्ति तमेव मृत्युस्तत्राशनाया वशतो व्यकर्षत् ।

आक्रम्य सर्षादिंश एति स प्राग् देशं स संवत्सरनाम कालः ॥ २०९ ॥

संवत्सरादूर्ध्वमिद्वैतमग्निं स चाखजद्वाक् परितस्ततोऽभूत् ।

(श. १०।६।५)

संवत्सरो वाङ्मय एव आत्मा जातं तमग्निं न जघास मृत्युः ॥ २१० ॥

संवत्सरेणापि तथापि वाचाऽखजत् समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् ।

छन्दांसि वेदानखजत् सयद्वा न प्रजाः पशुतस्यदितिः स सर्षां ॥ २११ ॥

(श. १०।६।५)

१५ यजेय यणेन तु भूयसेत्यात्मैच्छत् ततोऽध्याम्यक्षत्प्यतापि ।

(श. १०।६।५)

प्राणास्त्रयः सन्ति द्वि तस्य भर्गो महर्षयश्चाग्न्यनिलेन लक्ष्याः ॥ २१२ ॥

शान्तस्य तप्तस्य यशोऽनुवीर्यं तस्य व्युदक्रामदत्तस्तदानीम् ।

शरीरमस्य श्वयितुं वभूव तन्मध्यमस्त्वित्यभवन्नमनोऽस्य ॥ २१३ ॥

(श. १०।६।५)

योऽर्कोऽग्निरेतस्य शरीरमश्वत् ततोऽग्निराख्यायत सोऽयमश्वः ।

यतस्तु मेध्यं तदभूत् स सूर्यो यशोमयोऽख्यायत चाश्वमेधः ॥ २१४ ॥

(श. १०।६।५)

अश्वो हि देवानघहत् समस्तान् देवा द्विधा अग्निमयाश्च सौम्याः ।
अन्नादितस्तेऽग्निमयास्तु सौम्या अन्नानि चान्नाहुतयोऽन्न यज्ञाः ॥२१५॥
यज्ञः प्रजा जीवनमस्ति यज्ञोच्छेदादयं नश्यति जीवदेहः ।
यमो हि सोमाहुतिमग्निमध्ये व्याहन्ति चोत्सीदति तेन यज्ञः ॥ २१६ ॥
यत्राग्निरिन्धे सच यत्र यज्ञः प्रवर्तते देवमयोऽन्नभोगात् ।
स एव आत्मा बहुरूप एवामेकस्तु यज्ञः पृथगीश्वरोऽस्ति ॥ २१७ ॥
जीवाः पृथग् यज्ञविधा अनन्ता भवन्ति नश्यन्ति विपर्ययन्ते ।
एको महायज्ञ इहेश्वरो यः सोनाचनन्तोऽस्त्यविनाश्यसीमः ॥ २१८ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाक्यरूपतिग्रन्थे ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे गुणवादा-
धिकल्पः पञ्चमः संपूर्णः ॥ ५ ॥

इति सद्ब्रह्मवाक्य पञ्चमं प्रस्थानं गुणवादाख्यम् ॥ ५ ॥

सदसद्वादे सामञ्जस्याधिकारस्य विकल्पेषु—

प्रागभावसमुच्चितकारणवादाधिकरणम् । (न्यायमतेन)

- १ असत् पुरालीत् सदिदं ततोऽभूदित्याहुरेकेऽथ परेऽन्यथाहुः ।
 आसीत् सदेवाग्र इदं ततोऽभूदित्यत्र नैवार्थविरोधमीक्षे ॥ १ ॥
 यदस्त्युपादानमिदं सद्गुणं यः प्रागभावस्तदसाधिरुक्तम् ।
 कार्याद्भवात् प्रागुभयं तदासीत् ततो यथेच्छं व्यपदेशयन्ति ॥ २ ॥
 असीद्यदग्रे समवेत्य तस्मिन् नासीद् यदग्रे तदिदं प्रजग्रे ।
 यज्जायते प्रागसदेतदासीत् सत्त्वे तदासीत् समवायि तस्य ॥ ३ ॥
 इत्यसद्वादः ॥ १ ॥

संभृतिधिनाशाधिकरणम् । (सांख्यमतेन)

- २ लयश्च सृष्टिश्च लयश्च सृष्टौ रात्रिस्त्वहोरात्रिरस्तथाग्रे ।
 असद्य सद्येवमसद्य सद्येत्याद्यतेते शश्वदनादिकालात् ॥ ४ ॥
 आसीत्पुरा रात्रिरसत् तमस्ततः सत् प्राहुरालीदिति चक्षते परे ।
 आसीत् सत् सृष्टिमयं दिनं पुरा ज्योतिस्ततस्तस्य तमः परे जगुः ॥ ५ ॥
 नासीद्यथाभूदिति कैकधा मतिर्यदस्ति तन्नश्यति कैकधा मतिः ।
 तयोर्विशेषं न विवेचि वाद्योः पश्याम्यहोरात्रपरम्परा यतः ॥ ६ ॥
 न तन्न पूर्वत्वपरत्वबाधः संभाव्यते यत्र परम्पराऽस्ति ।
 नैवादिसर्गः क्वचिदस्ति तस्माद्धान्तरे व्याहरते यथेच्छम् ॥ ७ ॥
 यद्रूपमाधिः प्रतिभाति तत् सत् तिरःस्थितं न प्रतिभात्यसत् सत् ।
 सदेव यत्र प्रतिभातिरूपं तादृग्विधं तत् सदसत् तदासीत् ॥ ८ ॥
 असद् यदासीन्निरुपाख्यमेतन्नासीत् सदेव त्विदमत्र आसीत् ।
 सत्तावदेतदिहात्र आसीत् सत् कारणं कार्यसतोऽन्यथासीत् ॥ ९ ॥

विद्याविद्याधिकरणम् । (वेदान्तमतेन)

- (१) आसीदसत् प्रागिति योक्तिष्यथाः संभाव्यते पञ्चविधोपपत्तिः ।
 यद्विद्यमानं किमपीह तत् सत् तदन्यथारूपमथासदाहुः ॥ १० ॥
 कार्य्याणि सन्त्यद्य ततोऽतिरिक्तं किमप्यकार्यं तदितोऽग्र आसीत् ।
 यावन्ति रूपाणि तु सन्ति सृष्टौ तेभ्योऽन्यथारूपमिहात्र आसीत् ॥ ११ ॥
- (२) जगद् यथारूपमिदं विलोके तद्रूपवत् प्रागसदेतदासीत् ।
 इत्थं न चासीदिति वक्तुमेव प्रवल्मि नूनं तदसत् तदासीत् ॥ १२ ॥
- (३) रूपं च रूपाश्रय इत्यमेतद् द्वयं तदस्तीह यदस्ति किञ्चित् ।
 यदस्तिरूपं न तदग्र आसीद् यद्वन्नरूप्यस्ति तदग्र आसीत् ॥ १३ ॥
- (४) य उद्भवेत् तं प्रवदन्ति भावं भावा इमे द्रव्यगुण क्रियाद्याः ।
 यत्कर्म यद्रूपमिदं शरीरं ग्रामो भवनं भाव इहोदितः स्यात् ॥ १४ ॥

यत्कार्यपर्यायविभिन्नरूपं शश्वत्स्थितं यत्र लिनाति कार्यम् ।
नोत्पाद्यते तन्नभवन् स भावस्तस्मादभावं तमिह ब्रवीमि ॥ १५ ॥
यदाह नास्तीति स नूनमत्राभिप्रैति कार्यस्थितिविप्रवाधम् ।
तस्मादकार्यस्थितिमत्तु तत्त्वं निःशेषकार्योप्ययनादभावः ॥ १६ ॥
सद्भावमाहासद्भावमाहासदादितत्त्वं सदिदं तु कार्यम् ।

- कथं तु सत् कार्यमिदं पुरा स्यादसद् तस्मादिदमत्र आसीत् ॥ १७ ॥
(५) नाम्ना च रूपेण च कर्मणा च सर्वं जगद् व्याकृतमस्ति तत् सत् ।
* न यस्य तु व्याकरणं कृतं स्यादव्याकृतं रूपमसत् तदुक्तम् ॥ १८ ॥
अव्याकृताद् व्याकृतरूपमेतत् सर्वं प्रजज्ञे तदिति प्रवक्तुम् ।
बृहस्पतिर्लोकजुतः स ऊचे पुराऽसतो वै सदजायतेति ॥ १९ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे
सामञ्जस्यवादविकल्पः संपूर्यः ।

इति सदसद्वादस्य पष्ठं प्रस्थानं सामञ्जस्यवादाख्यम् ॥ ६ ॥

अथ सदसद्वादे-अव्यक्ताक्षरविकल्पे-

१-सौगतमतं वैनाशिकम् ।

- १ पुरासमाजे विदुषां जगत्स्थितौ तर्कक्रमे विप्रतिपत्तयस्त्रिधा ।
ताथागतान्धोपनिपत्परा इमे त्वद्वैतिनो द्वैतिन एव कापिलाः ॥ १ ॥
रसोयलं वा जगतोऽस्ति वाजं किमात्मकं विश्वमिदं विभाति ।
इत्थं विचारे चल एव केचित्केपि द्वये केपि रसे घटन्ते ॥ २ ॥
- २ वाजं यलं नैव रसो रसो वा नास्त्येव सर्वस्य यत्तात्मकत्वात् ।
यले यलं तत्र यलं पुनर्या संतानतः सर्वमिदं प्रज्जे ॥ ३ ॥
यज्ज्ञानमागुः पृथगत्र पूरुषं तत्कर्म नास्तीति मतं त्वलीकघत् ।
जडाश्च कर्माणि जडेषु कर्मणा कर्मैव विज्ञानमुदेति नेतरत् ॥ ४ ॥
प्रतिक्षणान्धान्यगतिस्वभाघतः सर्वं त्वसद्व्यस्तु न किञ्चन ध्रुवम् ।
प्रतीयते यद्भ्रुवमत्र तद्भ्रुवं संतानमूलं भ्रममात्रमिष्यते ॥ ५ ॥
इत्येवमाहुर्यलपक्षपातिनः केऽप्यत्र कर्माद्भ्रुववादिनो बुधाः ।
वैनाशिकास्ते सुगतादि तन्मते निरात्मकं विश्वमिदं न सत् फञ्चित् ॥ ६ ॥
इत्यसत् पक्षः ॥ ११ ॥

२-कापिलमतं प्राधानिकम् ।

- १ यदस्ति किञ्चित् तदिदं समस्तं व्यक्तं तदव्यक्तमिति त्रिधास्ति ।
अव्यक्तमासीत् स्वत एव पश्चाद् व्यक्तं तदव्यक्तमतः परं स्यात् ॥ ७ ॥
नापूर्वमेपां किमपीह जायते नासत् कदाचित् सदिति प्रतीयताम् ।
यदस्ति किञ्चित्तदिदं ध्रुवं सदा सदेवनासद् यदसन्नतञ्जवेत् ॥ ८ ॥
अचेतनं सर्वमिदं क्रमेण तु प्रादुर्भवत् स्थौल्यमितं विकाशते ।
यावन्ति रूपाणि तु शक्तिरूपतो गूढानि तावन्ति भवन्ति नाधिकम् ॥ ९ ॥
सर्वाणि रूपाणि पुनः क्रमात् स्वतः सौक्ष्म्यं गतं तत्र तिरोभवन्ति हि ।
एव स्वभावो न तु ताप्रयोजकः कश्चित्परो भिन्नविधोऽत्र दृश्यते ॥ १० ॥
उक्तं यदव्यक्तमिदं तदेकं स्वतन्त्रमेतज्ज्ञानयत्यशेषम् ।
नापेक्षते त्वात्मरखं विशृष्टावसङ्गिनं कापिलदक्षिरेप ॥ ११ ॥
- २ यत्त्वन्नचैतन्यमिदं न कर्म न कर्मणा भुभ्यति नो कनीयः ।
द्विदेशकालादिमितिर्न तस्मिन्नस्त्येव तन्नो सृजतीह किञ्चित् ॥ १२ ॥
अव्यक्ततोऽन्यः पुरुषः स आत्मा पृथक् विधोस्त्यक्रियनिर्दिकारः ।
अचेतनोऽव्यक्तजडस्थितः सन् भोक्ता न कर्ता कपिलोक्तिरेप ॥ १३ ॥
- ३ क्षेत्रज्ञमात्मानमिमं वदामि क्षेत्रं शरीरं स शरीरभेदात् ।
भिन्नो निजंत्वेव शरीरमेवोऽभिमन्यते नैव पराभिमानी ॥ १४ ॥
पुत्रेपि मित्रेपि कदाचिदेषोभिमन्यते यत्त्वहमस्मि चेति ।
तत्कल्पनामात्रमयं न विद्यात् तद्देहपीडां स न चक्रि यावत् ॥ १५ ॥
पीडां तदुक्तामपि नैव आत्माऽभिमन्यते साक्षितया कदाचित् ।

तस्मादनन्ताः प्रतिदेहाः

॥ १६ ॥

४ अव्यक्तमेवात्मनि सञ्ज्य

अन्योन्यभावा अविचित्रः धारिता भवन्ति जगत् ॥ १७ ॥

तयोर्विवेकेन यदा यमात्मा देहाभिमानेन विहीयतेऽलम् ।

प्रधानंधर्मा इह सन्त एवाव्यक्तानि वृत्ता इह सास्य मुक्तिः ॥ १८ ॥

यद्यप्यर्थं नित्यविमुक्त आत्मा न वध्यते सङ्गवशाद्धि बन्धः ।

ज्ञानं त्वसङ्गं विषयेषु दृष्टं प्रधानमुक्तेस्त्वह मुक्तिशब्दः ॥ १९ ॥

५ यः प्रत्ययो या प्रकृतिस्तदेतौ भिन्नौ भवेतां हि पृथक् स्वभावौ ।

यतोऽप्यसत्ता प्रकृतिर्मतोसौ स प्रत्ययो येन तु भातिरस्य ॥ २० ॥

प्रधानरूपा प्रकृतिर्हि यस्य क्षेत्रज्ञ आत्मासनतद्विकाराः ।

विकारतो यस्यतु सृष्टिरेषा बीजं तदव्यक्तमिहाक्षरं स्यात् ॥ २१ ॥

यदक्षरात् सर्वविधार्थेषुः प्राब्दं सुखदकादिभ्रुतिभिः शृणोमि ।

प्रधानतोऽव्यक्त एव विधात् ता अक्षरात् पुरुषतस्तु न स्युः ॥ २२ ॥

इत्थं प्रधानाभिधतो बलात् परं विद्यस्तमात्माश्चरसं पृथक्तया ।

मन्ये तु बीजं न रसं तथाविधं न पुरुषायामपि जाति भिन्नताम् ॥ २३ ॥

६ दृढं मतं तावदिदं हि कापिलं सांख्यं तु विज्ञानमिदं प्रचक्षते ।

रसं पृथक् स्वीकुरुते बलादर्थं न कारणत्वं वदतीति भिन्नता ॥ २४ ॥

इत्येवमत्रोभयपक्षपातिनो रसाद्वलं द्वैतिन उद्धरन्त्यमी ।

प्राधानिकास्ते कपिला हि तन्मते द्वैतात्मकं विश्वमिदं सदप्यसत् ॥ २५ ॥

३—बादरायणमतं शारीरकम् ।

१ परोवरीणैकरसप्रवीणो द्वैपायनः कृष्ण इहान्यथाह ।

प्रधानमव्यक्तमिदं न बीजं बीजं तदव्यक्तमिहाक्षरं यत् ॥ २६ ॥

यद्व्यक्तमव्यक्तममुष्य पुंसः शक्तिस्ततोऽन्योऽपि पृथक् निरुक्तः ।

अव्यक्तसंज्ञः पुरुषः स आत्मा सनातनो निष्क्रियनिर्विकारः ॥ २७ ॥

सोऽप्यक्त आत्माऽक्षर इत्युदीरितो नश्यत्तु भूतेष्वपि नैष नश्यति ।

परागतिः सा परमं च धाम तन्निवर्तते प्राप्य न तं कश्चित्पुनः ॥ २८ ॥

२ क्षेत्रज्ञानज्ञः पुरुषान् बहूनिमानेके विदुः किन्त्वपराज्ञ चक्षते ।

अव्यक्तमेतु प्रकृतिस्ततो भवन् व्यक्तानि भूतानि भवन्ति नात्मनः ॥ २९ ॥

३ वयं तु विद्यः पुरुषत्रयं पृथक् क्षराक्षरा उत्तमपूरुषं तथा ।

क्षरोऽवरोऽयं पर उत्तमोऽव्ययः परावरस्त्वक्षर एव मध्यमः ॥ ३० ॥

यद् यौगिकं मौलिकयोगफलं योगात्पये नश्यति तद्विरूपम् ।

तच्च द्विधा मौलिकमिच्छणं चापूर्वांश्चरूपोदयनात्मकं च ॥ ३१ ॥

अपूर्वमन्यत् क्षरमेतद्वाहुर्यन्मिच्छणं केवलमक्षरं तत् ।

अनन्ययुक्तं तु विशुद्धरूपं यन्मौलिकं स्यात् परमव्ययं तत् ॥ ३२ ॥

भूतात्मक्षेत्रः क्षर एव कार्यवत् त्रिषैव वैश्वानर एव तैजसः ।

प्रक्षेत्रं सर्वं स्फुटसंज्ञके स्थिता, द्वौगूढसंज्ञे, प्रथमस्त्वसंज्ञके ॥ ३३ ॥

कूटस्थ आत्माऽक्षरसंज्ञको यस्तत्कारणं सर्वमिदं ततोऽभूत् ।
 क्षेत्रज्ञ एवं समाप्तस्तथास्तयामी त्रिधाऽप्यन्वित एक एव ॥ ३४ ॥
 महानयं चन्द्ररसो रवे रसः शेषा एतन्नृशित् परोरसः ।
 भिन्ना अमी स्वानुगमादनन्ययत् स्थिताः न एषोऽक्षर एक उच्यते ॥ ३५ ॥
 सदैव गच्छन्नापि नैव घथ्यते न कर्मणा लिप्यत एव केनचित् ।
 न सञ्जयते न व्यथते न रिप्यति प्रवीति कूटस्थमिमं ततोऽसुरम् ॥ ३६ ॥
 भूतात्मसंग्रोऽस्ति यथा प्रकाशो नायं प्रकाशोऽस्ति तथाऽक्षरात्मा ।
 व्यक्तास्ततो मूर्तय उक्रियन्ते तेनैवमव्यक्तमपि द्रुयन्ति ॥ ३७ ॥
 त्रैलोक्यतो यद्वाट्टिरस्ति किञ्चिज्ज्योतिःपरं घाम परः स आत्मा ।
 आविश्य लोकात्रयमेव विद्यं विभक्तिं विधाः पुरुषोत्तमं तम् ॥ ३८ ॥
 सत्यस्य सत्यः सति सूत्ररूपस्तमेकमात्मानमदं यदाभि ।
 सर्वाणि भूतानि घसन्ति तस्मिन् सर्वेषु भूतेष्वपि वा यमात्मा ॥ ३९ ॥
 भूतानि सर्वात्मतयैव तस्मिन् स्थानं त्वनन्तायतने लभन्ते ।
 व्याप्तोपि भूतेषु न चैव सर्वात्मना परिद्विष पृथक् स्थितः स्यात् ॥ ४० ॥
 तस्मात् स आत्मा यदति स्वमर्थं सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानि ।
 नायस्थितस्तेष्वहमस्मि किन्तु भूतान्यसङ्गेन मयि स्थितानि ॥ ४१ ॥
 आनन्दविज्ञानघनः स सत्ता ततोऽप्यकस्माऽप्यत एव विद्या ।
 ततस्तु संभूतमिदं ह्यविद्याकस्मात्सदृशानमयं च दुःखम् ॥ ४२ ॥
 मर्त्यश्च कार्य्यश्च स भौतिकात्मा तत्रामृतं कारणमक्षरात्मा ।
 न यत्तु कार्य्यं न च कारणं वा स केवलोर्यं पुरुषोत्तमोऽस्ति ॥ ४३ ॥

- ४ यथा तु सांख्यैः पुरुषस्वरूपं प्रोक्तं पृथक् कारणकार्य्यरूपात् ।
 परात्मनस्तःपुरुषस्य विद्यात् क्षेत्रज्ञरूपं तु न कारणत्वात् ॥ ४४ ॥
 यद्गुणमेतस्य न चास्ति किन्त्वसाधिकोऽथमात्मोर्ध्वमधस्तिरोऽखिलम् ।
 यतां त्रिलोकीं परितस्ततो वदिव्योप्य स्थितोऽनन्त इति प्रचक्ष्महे ॥ ४५ ॥
- ५ येषां बहुत्वं तु शरीरभेदाभियक्तमेपोऽस्त्वयमक्षरात्मा ।
 एकोऽप्यनेकः स उपाधिभेदाद् भूतात्मसंज्ञा यदवः स्वतः स्युः ॥ ४६ ॥
 सिताखिलैः कर्मफलैः स एवाभिभूयते प्रकृतमोऽपमात्मा ।
 स जायते स त्रियते स लोकाल्लोकान्तरं धावति कर्मवश्यः ॥ ४७ ॥
 हृद्ग्रन्थिरेपोऽस्ति हि कर्मयन्धतो व्यनिऽत्र यावत् स्पृदपानयोर्दहः ।
 तावन्न वैश्वानर एव नश्यति प्रैत्येव भूतानुशयीपराः क्षितीः ॥ ४८ ॥
 स एवमुक्तिं लभते स यावन्न मुच्यते संसर्तीह तावत् ।
 पञ्चत्वमायान्ति तदङ्गभूतान्यथाप्ययन्ते दिवि देहि देवाः ॥ ४९ ॥
 भूतात्मनः स्याद्द्विरेक्षरात्मज्ञानात् सलोकेषु भवेत्स्वतन्त्रः ।
 श्रेयस्ततोऽप्यव्ययमेव पश्येद् ब्रह्मैव सद् ब्रह्मविद्येव भाति ॥ ५० ॥
 दैवेषु लोकेषु गतिर्गतिः स्यात् परागतिस्त्वक्षरभावसिद्धिः ।
 अत्रसमावृष्य गतिर्यदायं विद्यात्कर्तव्यत्पुरुषोत्तमं तम् ॥ ५१ ॥
- ६ क्षेत्रज्ञ आत्मा महति स्वयोनौ धत्ते रसं तेन दधाति गर्भम् ।

- महानर्थं तेन भवन्त्यसंख्या या मूर्तयश्चेष्टत आसुभूतम् ॥ ५२
 सर्वसु योनिष्वपि मूर्तयो वास्तासां महानिब हि मुख्ययोनिः ।
 योजप्रदस्तत्र पितेव कल्पतः क्षेत्रज्ञ आत्मेति वदन्ति बृहदाः ॥ ५३ ॥
- ७ यः प्रत्ययो या प्रकृतिस्तदेतौ भिन्नौ भवेतामपि नानपेक्षौ ।
 न प्रत्ययश्चेदिह गुज्यते चेत् तत्तत्स्वरूपं प्रकृतेर्न सिद्धयेत् ॥ ५४ ॥
 भूतात्मनः कामं यथा तथास्मिन् भवन्ति कामा महती रसेन ।
 श्रद्धा हि कामस्तत एव सद्यः कामानुरूपा महतीस्ति मूर्तिः ॥ ५५ ॥
 यथान्तरे मूर्तिरुदेति तद्वद् भूतानि सज्ज्यन्त इहानुरूप्यात् ।
 मूर्तिर्हि पात्रं निहितानि तस्मिन् भूतानि दृश्यन्त इदं शरीरम् ॥ ५६ ॥
 भूतेषु वैश्वानरतैजसाद्या भूताभिमानेन पृथक्स्थिताः स्युः ।
 तदन्तरे या त्विह योनिर्मूर्तिस्तामध्यतिष्ठत् पृथगक्षरः सः ॥ ५७ ॥
- ८ “अदृश्यमग्राह्यमगोत्रवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तमपाणिपादम् ।
 नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तमव्ययं पश्यति भूतयोनिम्” ॥ ५८ ॥
 “यथोर्ध्वगामिः सृजते गृहते च यथा पृथिव्यामोपधयः संभवन्ति ।
 यथासतः पुंसपात् केशलोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम्” ॥ ५९ ॥
 “यथा सुदीक्षात् पावंकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपाः ।
 तथाक्षराद् विविधाः सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र वैवापियन्ति ॥ ६० ॥
 अर्धिष्मद् यद् यदणुभ्योऽप्यणीयो यस्मिन्लोका निहिता लोकिनश्च ।
 तद्दे प्राण्यौ बाहूमनश्चामृतं चोपास्यं सत्यं मन्महे चाक्षरं तत् ॥ ६१ ॥
 “यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ।
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तृप्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये” ॥ ६२ ॥
- ९ अहं त्वहः स्यां कमशस्तदौ स्यादव्यक्तमोमक्षरमेव गम्यम् ।
 श्रौंकार एव प्रभवः प्रतिष्ठा परायणं सा परमा गतिर्नः ॥ ६३ ॥
 येनाखिलं विश्वमिदं ततं तथा स्थितानि भूतान्यखिलानि यत्र वा ।
 परः स आत्मा स परोऽक्षरादपि प्रमाणमेतन्न ततः परंविदुः ॥ ६४ ॥
- १० इत्येवमेकं रसपक्षपातिनो ब्रह्माद्वयं केवलमत्र मन्वते ।
 शारीरका वेदविदोऽवधार्यन्ते ब्रह्मैव सद् विश्वमिदं प्रचक्षते ॥ ६५ ॥
 कृष्णादयो वा कपिलादयो वा यथाहुरेते सुगतादयो वा ।
 मतत्रयं यत्र समीक्ष्य विद्वः पश्यन्ति कृष्णादय एव सत्यम् ॥ ६६ ॥
 न साधु तेषां सुगता वदन्ति न साधु पश्यन्ति च कपिलास्ते ।
 परोऽप्ययश्चेन्न रसं प्रदद्यादसत्कथं सङ्घृष्टं स्फुटं स्यात् ॥ ६७ ॥
- इति सद्सद्वादस्याव्यक्ताक्षरविकल्पे मतत्रयवादाः पूर्णाः ।
 इति सद्सद्वादस्य सप्तमं प्रस्थानमव्यक्ताक्षरवादाख्यं संपूर्णम् ॥ ७ ॥

सदसद्भिन्नकारणताप्रतिवादः ।

“ब्रह्म जज्ञानं, प्रथमं पुरस्ताद् विलीमतः मुक्तो वेन ज्ञायः ।
स बुध्या उपमा यस्य विद्याः सतश्च योनिमक्षतश्च विद्यः” ॥ १ ॥
इत्थं महर्षिर्नकुलो निरुच्ये यं चामदेवस्य सुतोऽथवा यम् ।
वत्सार ऊचेऽथ वृहस्पतिर्वा निर्धार्यते सूर्यपरः स मन्त्रः ॥ २ ॥
रयिश्च विद्यानघनः, स उच्यन् प्राच्यां समन्ताद् दितनोति रश्मीन् ।
सर्वस्य चास्य प्रभृतीं निवृत्तौ मांसे विधाने व्यशुषोद् धियः सः ॥ ३ ॥
स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च विद्यमानस्याविद्यमानस्य च योनिमयत् ।
ब्रह्मैव सूर्यांऽस्त्यवरः स पितृः सोऽर्वाग्विरुष्टेः प्रभवोऽवधेयः ॥ ४ ॥

उपसंहारः ।

यो जन्म लेभे मिथिलासु गाढाग्रामेऽथ मत्स्यानुपसथ देशान् ।
श्रीमाधवान्मत्स्यमहीमणेशान्मानं सुखं जीवनमप्यवाप्नोत् ॥ १ ॥
यज्ञेतिहासस्तुतिभिः स सर्वान् विद्यानतश्च प्रथिमस्य वेदान् ।
विद्यानमेदान् दश देवलोके पुरा प्रसिद्धान् यततेऽभिनेतुम् ॥ २ ॥
निर्माति भार्गवेशभिः स विद्यावाचस्पतिः श्रीमधुसूदनाख्यः ।
यं ब्रह्मविद्याननियन्धमेतं तस्मिन् समाप्तः सदसद्भिभागः ॥ ३ ॥
संप्रत्ययोऽथ प्रकृतिस्तदेकात्मताऽभिकार्यं च शुश्रूषयं च ।
समञ्जसं चाक्षरभाव इत्थं भवन्त्यमी सप्तपृथग् विमर्शाः ॥ ४ ॥
प्रत्येकमेतेषु पुनर्भवन्ति भयो विकल्पाः सदसत् समस्तैः ।
तेऽमी विमर्शा अथ तद्विकल्पैकविंशतिर्वा सदसत् प्रवादः ॥ ५ ॥
यत्र प्रदर्श्या विषयाः पुरातना यत्र प्रकारोऽभिनवः प्रदर्शने ।
यत्र प्रमायं श्रुतयोऽथ युक्तयो ममेति विद्यानमिदं विमृश्यताम् ॥ ६ ॥
इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविद्यानशास्त्रे सदसद्वादः समाप्तः ।